

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА
магістра
з теми «Економіка України в умовах
Першої світової війни (1914-1917 рр.)»

Виконала:
студентка групи Ist1-M22z
спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
Гуска Тетяна Романівна

Керівник:
Сидорук С.А.,
кандидат історичних наук,
доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. МІЛІТАРИЗАЦІЯ І ОДЕРЖАВЛЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ У 1914-1916 РР.....	19
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ВІЙНИ НА СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТРАНСПОРТ.....	34
РОЗДІЛ 4. МОБІЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВИХ І ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ ДЛЯ ПОТРЕБ ФРОНТУ. НАРОСТАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ КРИЗИ ТА ЗРОСТАННЯ ЦІН.....	51
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перша світова війна справедливо вважається завершальним, драматичним періодом епохи Нового часу, історичною подією, що визначила напрями історичного розвитку сучасного світу. Вона була першою війною світових економік – економік, що були самоізолюваними системами, але таких, які у ХХ ст. становитимуть глобальну економічну систему. Адже на зламі ХІХ – ХХ ст. капіталізм вільної конкуренції перетворився на капіталізм монополістичний, що стало вирішальним чинником внутрішнього розвитку і зовнішньополітичної експансії багатьох країн. Створювалася нова система міжнародних відносин, за якої становище кожної з держав визначалося її економічною потужністю.

Отже, Перша світова була економічним протистоянням монархій, змаганням військово-промислових комплексів, які поглинали, крім людських, величезні фінансові ресурси світових імперій. Загальна вартість війни становила понад 685 млрд. золотих марок, а видатки усіх держав, які брали участь у цій війні, за винятком вартості матеріальних збитків завданих війною, оцінювалися у сумі 230 млрд. золотих крб., з яких частка Російської імперії дорівнювала 44 млрд. карбованців. Джерелом значної частини цих ресурсів стали українські землі.

В умовах повномасштабної війни на території України в нагоді може стати аналіз подій Першої світової війни, оскільки українські території, як і в той час, опинились в епіцентрі подій. Українські землі займали особливе місце у стратегічних планах воюючих блоків-супротивників, що перетворювало Україну не тільки на один із важливих плацдармів воєнного протистояння і джерело фінансових та матеріальних ресурсів, а й на вагомий регіон у перекроюваній війною Європі.

Події Першої світової війни створило нові умови для розвитку української економіки загалом, та її окремих складових, зокрема.. Вони

полягали у скороченні державного фінансування; мобілізації значної частини чоловічого населення – сільськогосподарських працівників та штату промислових підприємств. Спад виробництва, переселенський рух, мобілізаційні заходи призвели до дефіциту товарів та підвищенні цін, проблематичності пошуку товаропостачальників; призупиненні темпів розвитку сільського господарства і промисловості тощо.

Отже, увесь зазначений нами комплекс проблем визначає актуальність теми дослідження. Вивчення економічного становища українських територій в роки Першої світової війни, дозволить, на нашу думку, об'єктивно оцінити економічні втрати, переосмислити причини занепаду української економіки в наступні роки. Особливе місце у народному господарстві українських земель посідало сільське господарство. Висвітлення ситуації, що виникла в аграрному секторі економіки напередодні та упродовж війни додає актуальності цьому дослідженню.

Об'єкт дослідження виступають території під російською Україною у 1914-1917 рр.

Предметом дослідження стала економіка України роки Першої світової війни.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі опублікованих документів, мемуарів, періодичної преси та сучасної історичної літератури простежити економічний розвиток на теренах України у роки Першої світової війни.

Завдання дослідження:

- проаналізувати джерела та історіографію дослідження;
- висвітлити особливості милітаризація і одержавлення імперської економіки та її прояви в Україні у 1914-1916 рр.;
- з'ясувати масштаби впливу Великої війни на сільське господарство, промисловість і транспорт.
- показати заходи із мобілізації промислових і продовольчих ресурсів України для потреб фронту.

– розкрити причини наростання продовольчої кризи та зростання цін на території України в роки війни.

Територіальні межі дослідження складають дев'ять українських губерній, що в роки війни входили до складу російської імперії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють серпень 1914 – лютий 1917 рр. Нижня часова рамка співпадає з початком Першої світової війни, верхня – визначається Лютневою революцією та розпадом російської імперії, що ознаменував початок нового етапу економічного розвитку на теренах України.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, який передбачає об'єктивне вивчення подій і явищ на основі науково-критичного використання джерел та літератури. Використано також принципи наукової об'єктивності, конкретності. При розв'язанні поставлених завдань дослідником застосовано такі методи дослідження: аналіз науково-історичної літератури; ознайомлення, вивчення та узагальнення цифрових економічних даних, історико-статистичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний.

Практичне значення дослідження впливає з того, що фактичні матеріали магістерської роботи можуть бути використані при написанні рефератів, курсових робіт з економічної історії України, при викладанні курсу історії рідного краю у закладах загальної середньої та вищої освіти.

В структурному плані робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографію економічної історії України періоду Першої світової війни можна поділити за хронологічним принципом на такі групи: дослідження міжвоєнного періоду, роботи 40-80х років і праці сучасних українських авторів.

Проблема економіки України періоду Першої світової війни була надзвичайно актуальною з моменту її виникнення. Про це свідчить той факт, що ще до 1918 р. вийшла низка робіт з цієї тематики. Перш за все це праці, в яких досліджувалися різні аспекти імперіалістичної московської політики на теренах України на початку ХХ ст. [89], аналізувалися законодавчі зміни до фінансово-економічної політики в роки війни [96], розглядалися регіональні аспекти промислового розвитку [112].

У міжвоєнний період події Першої світової війни в Україні, зокрема на її Правобережжі, автономно досліджувалися істориками в радянській Україні та в еміграції. Для української радянської історіографії цього періоду характерним був класовий підхід до оцінки економічної діяльності та політичних подій. Події війни розглядалися виключно з перспективи революційних подій 1917 р., зокрема для обґрунтування їх закономірності, а також необхідності встановлення більшовицької влади в Україні. Впродовж 1920-х – 1930-х років саме так звана Жовтнева революція, якій належала головна роль у зламі «старого» і творенні «нового» світу, посіла центральне місце у наукових пошуках українських радянських істориків. Ця тенденція була властива не лише радянській, а й західній історіографії, що зумовило другорядність проблеми Першої світової війни як самостійного феномену для історичного аналізу.

Брак уваги українських радянських істориків до подій 1914–1918 рр. також частково пояснюється основними напрямками в дослідженні цієї

проблеми, які панували на той час у європейській історичній науці. Як російські радянські, так і західні історики концентрували свою увагу на питаннях військової історії та зовнішньої політики, а саме на пошуках винуватців війни. Однак ця тематика не могла становити інтерес для українських радянських істориків як через її значну заідеологізованість, внаслідок чого офіційними центрами з розробки зазначених питань стали наукові установи Москви і Ленінграда, що перебували під безпосереднім контролем партійних органів, так і з огляду на відірваність від української дійсності. Водночас перші спроби дослідження соціальних аспектів війни на українських землях на початку 1920-х років не дістали подальшого розвитку [120, с. 45].

Протягом 20-х років ХХ ст. головним об'єктом уваги радянської історико-економічної науки залишався процес монополізації виробництва, стосунки царату та монополістичного капіталу, монополізація прибутку, діяльність об'єднань «Продамет» та «Продуголь». Монополістичні об'єднання поступово стали подаватися як одна із головних перешкод на шляху одержавлення економіки, що оголошувалося найбільш прогресивним явищем. Критики зазнавала підприємницька ініціатива та процес концентрації виробництва, який, на думку багатьох радянських учених, зумовлювався лише корисливими мотивами промисловців. Варто виділити працю П. Шарова, де охарактеризовано залежність ведення бойових дій від можливостей економіки. У роботі наголошено на тому, що саме завдяки сучасним виробничим потужностям Московського економічного району та Сходу і Півдня України Російської імперії певний час вдавалося забезпечувати потреби збройних сил [129].

Значна увага також приділялася вивченню впливу залежності від іноземного капіталу на стабільність економічних процесів у Росії та прийняття російським урядом тих чи інших політичних рішень. У зв'язку із визначенням залежності російської економіки від іноземного капіталу визначалася роль німецьких інвесторів, зокрема й тих, котрі проживали на

теренах Російської імперії і брали участь у формуванні системи монополістичного капіталізму. При цьому висловлювалися повністю протилежні думки: деякі дослідники вважали, що Росія повністю залежала від іноземного капіталу, будучи колонією або напівколонією, а прибічники так званого «національного» напрямку доводили, що цього не відбулося. До речі, обидва твердження використовувалися сталінською ідеологічною машиною для обґрунтування доцільності здійснення форсованої індустріалізації: з одного боку країна мала позбутися залежності від іноземного капіталу та інвестицій, а з іншого – існували «об'єктивні можливості» для економічних перетворень завдяки внутрішнім можливостям і резервам (з'явився навіть напрям публікацій, автори яких доводили, що не зважаючи на масове впровадження певних наукових досягнень за кордоном, у Росії подібні відкриття було зроблено раніше).

Поряд із цим досліджувались регіональні аспекти української економіки в роки Першої світової війни. Зокрема, проблему економічного розвитку Поділля в 1914-1917 рр. розглянув у своїх роботах І. Зеленюк [75, 75]. Дослідник з'ясував, що саме скрутне економічне становище і соціальна безправність сільського населення та робітників губернії стали причинами підтримки ними революційних настроїв в країні. В роботі подаються цифри, які доводять негативний вплив війни на стан економіки губернії і характеризують темпи падіння життєвого рівня населення. Колективом луцьких авторів у загальному нарисі історії Волині коротко показувалось становище краю в роки Першої світової війни. Однак в роботі зверталась увага лише на соціально-економічне становище регіону і не знайшли відображення важливі суспільні процеси [79]. У 1968 р. вийшов академічний збірник статей, присвячений Першій світовій війні. До його складу увійшли публікації, присвячені війни впливу на економічне життя населення [81].

Чергову спробу охарактеризувати стан економіки України в роки Першої світової війни було зроблено у тритомній «Історії народного господарства Української РСР» [80]. Її автори відзначали, що війна внесла

значні зміни в структуру і динаміку економіки регіону. В ряді галузей домінуючим стало виконання воєнних замовлень. У зв'язку із перебудовою роботи промисловості на військовий лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання. Зношене устаткування не було чим замінити. Викликаний війною загальний занепад економіки Росії, в тому числі й України, безладдя на залізничному транспорті з року в рік посилювались і зумовлювали загострення кризи і розлад усього народного господарства країни.

З кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. почався якісно новий етап української історіографії Першої світової війни. Визначальним для цього етапу стало намагання українських істориків об'єктивно відтворити ті події. В опублікованих працях велика увага приділяється не тільки з'ясуванню суті політики воюючих блоків щодо України, але й більш детальному висвітленню економічних аспектів війни. Як стверджують О. Реєнт та Б. Янишин, справжній бум в сучасній історичній науці спостерігається в галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні, що є наслідком кардинальних політичних змін на початку 90-х років ХХ ст. [120, с. 48].

У дослідженнях сучасних українських учених стверджувалося, що соціально-економічні фактори разом із політичними, морально-психологічними тощо набували чи не найбільшого значення за своїм впливом на перебіг війни та її результати. Найбільш масштабний аналіз економічного розвитку України в роки Першої світової війни здійснено О. Реєнтом, у роботах якого зроблено комплексну оцінку багатьох економічних подій та явищ воєнних років. Крім того, низку праць учений присвятив визначенню методологічних основ історико-економічного дослідження із визначенням найбільш адекватних методів та концептуальних засад його здійснення [114-120]. За його висновком глобалізація військових конфліктів і перетворення їх на засіб та інструмент міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і поява новостворених держав,

вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння спричинили загальне зниження вартості людського життя. Водночас вказувалося на зростання уваги до проблем економіки. Попри це науковець справедливо констатував, що в роботах багатьох російських науковців стверджувалося про значні успіхи в промисловому будівництві передусім в 1914–1916 рр., але нерідко поза увагою залишається наростання кризових явищ уже у 1916 р. Такий підхід давав змогу маскувати імперські амбіції сучасного російського керівництва через возвеличення ролі етатизації суспільства в мобілізації промисловості.

Відповідно до результатів наукових пошуків стверджувалося, що попри військові замовлення й підвищення підприємницької активності в роботі промислових підприємств у роки війни поступово з'являлися тривожні симптоми, які негативно впливали на рівень життя населення, а отже – на ставлення працівників до виконання службових обов'язків [60, 107].

Порушення війною усталених внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків, диспропорції у товарному обміні, а також між воєнним і цивільним виробництвом, хронічні транспортні та фінансові проблеми – це далеко не повний перелік тих явищ, які набули системного характеру, і які виникли в тогочасному суспільстві. У них приховувалася небезпека не лише економічного, а й політичного краху імперії [114, с. 9]. Вітчизняними вченими ґрунтовно вивчалися різноманітні аспекти діяльності фінансових органів Російської імперії на українських землях із висвітленням впливу фінансової політики уряду на здійснення економічної діяльності [65].

На основі широкого кола раніше не опублікованих документів, періодичних видань, статистичної літератури І. Толлокньов проаналізував функціонування залізничного транспорту України впродовж Першої світової війни. У його науковому дослідженні висвітлено становлення організаційних основ мілітаризації шляхів сполучення, розглянуто вплив суспільно-політичних процесів на стан залізничних шляхів сполучення, визначено основні причини кризи залізничного транспорту із вказівкою на їх українську

специфіку. Уперше в українській історіографії розглянуто діяльність системи шляхів сполучення УНР і нашої держави як самостійних політичних утворень на теренах колишньої Російської імперії, інтеграційні зв'язки між залізницями регіону й комунікаціями країн-учасниць Четвертого союзу [124].

У 2014 р. побачила світ робота В. Литвина, де в кількох розділах подано інформацію про діяльність підприємств, становище сільського господарства, торгівлі тощо. Проте автор зосередився в основному на визначенні причин та результатів наростання кризових явищ у економіці та оцінці їх впливу на загальну можливість продовження війни Російською імперією. Привертає увагу висновок дослідника про роль іноземного капіталу у справі мілітаризації промисловості. В. Литвин стверджував, що якби акціонери промисловості менше турбувалися про біржову доходність своїх цінних паперів і вкладали одержувані прибутки в більшому обсязі у приріст виробничих потужностей, щоб якнайповніше скористатися сприятливою кон'юнктурою, можна було б сказати, що їхня підприємницька діяльність цілком відповідала національним інтересам країни, в якій вони розмістили свої капітали. Але це були іноземці, представники переважно франко-бельгійського капіталу, яких не турбували російські національні інтереси. Вони вкладали капітали в розбудову корисних копалин у чужій країні, але бажали отримати прибутки якомога швидше [101].

Політику російського уряду щодо виселення німців-колоністів з території Волинської губернії у роки Першої світової війни було проаналізовано в праці Т. Лазанської [99]. Авторка яскраво проілюструвала анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортаційних заходів та їх вплив на економіку краю. Дослідниця справедливо зазначає, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, поліпшити матеріальне становище солдатів-героїв, насправді, крім шкоди, нічого не дали ні суспільству, ні уряду.

Економічне та соціально-правове становище жителів українського села під час Першої світової війни дослідили Б. Заброварний та О. Михайлюк [74]. Зокрема, в їхній праці розглянуто питання селянських виступів проти визискувачів, поміщицького землеволодіння, залишків кріпосництва, поліцейсько-адміністративного свавілля.

Проблемі економічного становища Волині напередодні та під час Першої світової війни присвячене дослідження О. Соловйова [123]. Автор, зокрема, зазначає, що основними причинами, внаслідок яких різко занепала економіка регіону, були численні мобілізації, переорієнтація галузей промисловості на виробництво військової продукції, окупація частини губернії австрійськими військами.

Події у Волинській губернії, пов'язані з воєнними економічними та іншими питаннями її розвитку 1914–1921 рр. охоплює робота О. Дем'янюка. Науковець зазначає, що «місцеве населення потерпало не лише від воєнних дій, але й від міграційної політики ворожих держав та економічного спустошення» [68].

Окремі аспекти соціально-економічного становища Подільської губернії в роки війни в своїй публікації висвітлили П. Григорчук та І. Романюк [66]. Політичні, соціальні та економічні процеси на Вінниччині в роки Великої війни розкрили О. Мельничук, І. Кушко, І. Романюк, Ю. Зінько, О. Кравчук, С. Калитко. У статті В. Купченко та Ж. Серги йдеться про життя міста Києва у роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Аналіз наведених фактів з архівних документів доводять гостроту соціальних суперечностей, стагнацію економічних явищ, оскільки економіка міста, насамперед, забезпечувала потреби фронту, відчувався дефіцит товарів народного споживання, нестача палива [97, с. 33].

Продовольче забезпечення армії та населення в роки війни було досліджено в монографії Н. Шапошнікової [128]. За її спостереженням, продовольча проблема стала однією з першочергових, над вирішенням якої працювали як військові, так і цивільні органи влади. Особливо це стосується

території Правобережжя, яке в роки війни перетворилось на прифронтову зону і пережило масову евакуацію.

Значна частина сучасних українських історичних досліджень пов'язана з вивченням однієї з ключових соціальних-економічних проблем Першої світової війни – біженства [99, 72]. Науковці намагаються комплексно дослідити динаміку, географічне розміщення, соціальний та національний склад біженців, економічні наслідки їх перебування в певних українських регіонах. Так, Т. Лазанська на основі переважно архівних матеріалів ґрунтовно проаналізувала цілий комплекс питань, які стосуються біженського руху: його причини, розмах, основні місця виходу втікачів, географія розселення, вікові групи біженців, проаналізувала їх психологічний стан, матеріальні втрати та проблеми з відшкодуванням втраченого майна. Особлива увага приділена біженцями з Галичини і Волині. Дослідниця висвітлює депортацію німецьких колоністів із українських земель у внутрішні губернії Російської імперії. На думку авторки, російський царизм такими діями прагнув відволікти суспільну свідомість від жахів поразки своїх військ і шукати внутрішнього ворога, винного в усіх бідах.

Уперше у вітчизняній історіографії, на підставі використання значного масиву документів, Л. Жванко здійснила комплексний аналіз біженства. До речі, дослідниця, апелюючи до вищезазначеної праці, зауважує, що у випадку із примусово депортованими поняття «біженець» не є прийнятним, тому варто розмежувати і понятійний апарат, і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни [72, с. 23]. Л. Жванко доводить, що саме через українські землі пролягали головні транзитні шляхи руху біженців [72, с. 36] і, відповідно, фінансові витрати на їх утримання.

Комплекс використаних у роботі джерел доцільно поділити на кілька категорій: опубліковані документи (матеріали українських і російських збірників), спогади сучасників і публікації у періодичних виданнях.

Опубліковані матеріали та документи містять інформацію про діяльність вищих органів влади Російської імперії, їх роль у розбудові та модернізації

виробничих потужностей з їх переорієнтацією на виконання військових замовлень. Вкажемо в цьому аспекті на видання «Особливі журнали Ради міністрів Російської імперії» та збірник «Військова промисловість Росії на початку ХХ ст.» [10, 11, 12, 14].

Цінний масив документів з економічної історії Першої світової війни на території України знаходимо підготовленому науковцями інституту історії України збірнику документів «Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [13]. Потрібні нам матеріали знаходимо відразу в кількох розділах: «Міжнародні відносини напередодні світового воєнного конфлікту», «Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни» і особливо «Російська окупаційна адміністрація в Галичині та Буковині».

Чимало цінної інформації щодо перебігу воєнних подій в Україні, містять праці Д. Дорошенка, в основі яких значною мірою є спогади самого автора. У «Споминах про недавнє минуле» [19] автор увів у науковий обіг багато важливих фактів, а дані ним характеристики та зроблені висновки відзначаються ґрунтовністю й базуються на аналізі різнопланової джерельної бази, що стали вихідним пунктом для багатьох дослідників. В. Винниченко у відомій праці «Відродження нації. Історія української революції» [61] характеризує ставлення українських політиків до війни. Зокрема, він виділяє політиків трьох орієнтацій: тих, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для народів; хто орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину; хто орієнтувався на власні сили.

М. Мельник, який в роки Першої світової війни перебував в м. Дунаївці Подільської губернії, відзначав, що воно на той час було найбільшим промисловим містом Західного Поділля. Тут діяло 22 суконні фабрики і 3 машинобудівні заводи. Особливо цінними є спогади автора про будні робітничого населення Дунаївців та його порівняння з рівнем життя

німецьких та угорських громадян містечка, свідчення про реакцію місцевого населення на початок війни [20].

Н. Григоріїв, характеризує суспільно-політичну обстановку в Подільській губернії на початку війни, відзначає, що вона ще більше загострила опозиційні настрої в суспільстві. Повідомляючи про діяльність осередків різних опозиційних політичних партій та просвітницьких організацій, автор відзначає поступове збільшення репресивних заходів та контролю в регіоні з боку царського режиму [18].

Репрезентативність джерельної бази дослідження посилена також завдяки використанню матеріалів періодичної преси, які за використання сучасних методів критичного дискурс-аналізу та контент-аналізу дають змогу сформулювати комплексні знання про українську економіку періоду Великої війни. У тогочасних періодичних виданнях міститься значний обсяг інформації з досліджуваної проблеми. Викладені, подекуди тенденційно і у пропагандистському дусі, матеріали української періодики подають істотні, цікаві й унікальні факти, що не завжди були зафіксовані в документах та архівах, і в сукупності вони допомагають відтворити реальну картину багатоаспектної проблеми Першої світової війни [22-57].

У роботі використано різноманітні газетні матеріали. Серед них чільне місце посідають офіційні видання органів державної влади Київської та Подільської губерній – «Киевские губернские ведомости» і «Подольские губернские ведомости». Дані видання містять цінні відомості про розпорядження органів державної влади щодо економічного управління на місцях в роки війни, діяльності місцевої влади з вирішення соціальних питань тощо. Опрацьовано пресу ліберального спрямування: «Киевская мысль», «Подолія»; консервативного: «Подольянин», «Киевлянин», «Киевская земская газета».

Отже, збірки документів і матеріалів, мемуари, тогочасна періодика, сучасні наукові видання мають значний інформаційний потенціал, цілком

достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності і комплексності. Принцип історизму вимагає від дослідника при аналізі подій та їх оцінці врахування основних тогочасних цінностей і понять. Він ґрунтується на розгляді реального, а не уявного історичного розвитку соціально-економічних відносин в умовах Першої світової війни, який тісно стикається з принципами об'єктивності, системності і розвитку. Це дало змогу показати особливості розвитку економіки, розкрити причини та передумови соціальних рухів в регіоні в умовах війни.

Принцип об'єктивності – це незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дисертанта, відображення всього спектру соціально-економічного життя України. Принцип системності дозволив досліднику розкрити цілісність об'єкта, виявити його різноманітні зв'язки. Досліджуючи примусову евакуацію та біженський рух у Київській, Подільській та Волинській губерніях, ми характеризуємо комплекс (систему) заходів уряду та громадських організацій, спрямованих на організацію цього процесу.

Важливим методологічним принципом у цьому контексті є принцип розвитку. Він допомагає показати еволюцію економічного становища регіону у роки війни. Крім того, в роботі на основі урядових установ та різноманітних наказів ми висвітлюємо зміни в соціально-правовому становищі іноземних громадян та національних меншин. В дослідженні простежується еволюція ставлення вояків та цивільного населення до противника у ході ескалації світового конфлікту.

У процесі виконання кваліфікаційної роботи використовувалися також такі методи наукового пізнання, як проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, порівняльно-історичний, статистичний, описовий, логічно-аналітичний і метод кількісного аналізу.

Для більш детального вивчення явищ і процесів внутрішнього життя краю було використано, насамперед, порівняльно-історичний метод наукового пізнання. Завдяки йому простежуємо зміни в економічному становищі населення під час війни і порівнюємо дані з довоєнними показниками. Зокрема, наголошуємо на тому, що з початком війни на території Київської, Подільської і Волинської губерній в силу об'єктивних обставин відбулося падіння та скорочення виробництва на промислових підприємствах, зменшення грошового та товарного обігу тощо.

Використання статистичного методу та кількісного аналізу, що пов'язані з обліком масових суспільних явищ і процесів у нерозривному зв'язку з їхньою якісною стороною, дало змогу проаналізувати рівень розвитку громадської опіки під час війни в різних напрямках її діяльності – медично-санітарному, трудової допомоги тощо. Цей метод допомагає також з'ясувати особливості соціальних виступів на території Правобережжя на початку війни.

Для аналізу одержаної з різних джерел інформації, дотримуючись критичного підходу та зіставляючи дані з різних джерел, автор користувався проблемно-хронологічним методом. Так, за проблемно-хронологічним методом в першому розділі роботи характеризується історіографія дослідження. Висвітлюючи особливості становища сільського господарства прифронтових губерній в роки війни, ми показуємо як змінювались умови його розвитку з кожним місяцем війни. Застосування у дослідженні логічно-аналітичного методу дозволило подати матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. За цим принципом було висвітлено етапи евакуації населення з прифронтових районів Правобережжя, простежено зміни статусу іноземців та національних меншин регіону у зв'язку із наказами військової і цивільної влади.

Зміст роботи викладено за хронологічним і проблемним принципами, що дало змогу досліднику виділити найважливіші етапи у розвитку економіки України в роки війни. Зокрема, проблемно-хронологічний метод

покладений в основу структурної побудови дослідження. Процеси, події та явища розглядалися нами у чіткій історичній послідовності (діахронічний метод). Однак для з'ясування різноманітних факторів, що одночасно впливали на суспільно-політичне життя регіону, а також важливих подій, що передували періодові дослідження, нами застосовувалися синхронічний і ретроспективний методи.

РОЗДІЛ 2.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ ТА ОДЕРЖАВЛЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ У 1914-1916 РР.

Світова війна, що постала у формі економічної боротьби, залучала більшість громадян до ведення бойових дій, не залежно від того, чи брали вони безпосередню участь у них. Колосальне збільшення технічних засобів боротьби, загальної чисельності армій перетворило воюючі країни на «грандіозну фабрику бойових і військових припасів» [58, с. 17]. Тривалий характер війни і, відповідно, потреби мілітаризації економіки зумовили посилення втручання держави в економічні процеси. Російський уряд не зміг визначити навіть приблизних термінів бойових дій. Це стало одним із чинників загрози економічній безпеці, а також однією з причин імпровізацій у сфері державного регулювання економічних процесів.

У Російській імперії формування системи централізованого регулювання відбувалося різними засобами. По-перше, «знизу», шляхом створення нових чи зміцнення вже існуючих органів приватного капіталу. Це були військово-промислові комітети, покликані впорядкувати діяльність великих і середніх приватних підприємств, а також Союз земств і міст (Земгор), що об'єднував переважно дрібну й середню промисловість [69, с. 15]. Військово-промислові комітети прагнули зосередити у своїх руках розподіл військових замовлень, по можливості усунувши від цього урядові заклади. Земгор об'єднував переважно підприємства, які забезпечували армію одягом та іншими предметами широкого вжитку. А Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі (січень 1915 р.) запропонувала створити наділений значними повноваженнями регулюючий орган, який не лише керував би розподілом військових замовлень, й забезпечував першочергове постачання промисловості металом, паливом, транспортом. По-друге, «зверху», коли уряд створював спеціальні органи для розв'язання

основних проблем воєнної економіки. Такими стали Особливі наради – з оборони, продовольства, палива і транспорту, які очолювали міністри. Саме цей курс і став домінуючим. Уряд підозріло ставився до наполегливих пропозицій великих промисловців про доцільність регулювання господарського життя через їхні органи, не безпідставно вбачаючи в них загрозу власній владі. До того ж, у країні існувала ще одна група, що приділяла підвищену увагу питанням врегулювання господарського життя. Набирали силу ліві партії, соціальні організації, вплив яких на суспільну свідомість помітно зростав. Їхні представники, різко критикуючи владу і підприємців, постійно наголошували про необхідність прийняття рішучих заходів для посилення централізації керівництва економікою [19, с. 58].

Державне регулювання економіки здійснювалося через відповідну фіскальну політику у сфері фінансів та ціноутворення, одержавлення підприємств. Крім того, для забезпечення загальнодержавних інтересів використовувалося державне панування у сфері транспортних перевезень. Характер державного регулювання економічних процесів визначався особливостями здійснення модернізації в реаліях Російської імперії. На темпах і проявах процесів модернізації суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в межах старих політичних структур, за існування в країні жорсткого авторитарного режиму, багато в чому були зумовлені зовнішнім геополітичним контекстом. Все це зумовлювало гіпертрофовану роль держави й бюрократії в господарському житті, намагання самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою країни, обмежити свободу приватного підприємництва, запровадити дріб'язкову його регламентацію. Внаслідок надзвичайно великої питомої ваги держави в тогочасних процесах модернізації відбувалося часткове ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювався механізм блокування технологічного й соціального розвитку. На цей факт вказували як сучасники, так і сучасні дослідники проблеми [65, с. 387; 131, с. 61].

Напередодні війни державне підприємство відрізнялося слабкою пристосованістю до ринкових умов. Фінансова дисципліна уряду за рахунок використання так званої «вільної готівки» (позакошторисних «заощаджень» попередніх років) мала певні проблеми. При цьому варто мати на увазі, що деякі державні кошти взагалі не включалися до бюджету. Багато параметрів державних прибутків не могло бути змінено представницькими закладами: надходження від залізничних тарифів, винної монополії, торгових угод (а, відповідно, й митних зборів), кредитних операцій. Рішенням Другого Департаменту Державної ради без санкції представницьких закладів могло здійснюватися виготовлення гарантованих залізничних облігацій для будівництва приватних залізниць [86, с. 36].

Будівництво транспортних шляхів сполучення в Російській імперії, і насамперед залізниць, здійснювалося у загальноросійських інтересах [89, с. 193]. Про це свідчила мережа залізничних шляхів, яку було прокладено в Україні. Так, її розміщення суттєво ускладнювало перевезення великих обсягів товарів з українських промислових районів до районів Москви та Петрограду. Натомість залізниці пов'язували між собою підприємства та південні райони, забезпечуючи, й потреби Чорноморського флоту. Це давало змогу російським промисловцям обмежувати конкуренцію з боку товаровиробників, розміщених в Україні, орієнтуючи їх на перевезення продукції в південному напрямку в межах українських територій.

Такий стан речей виявився досить небезпечним для Російської імперії в роки Першої світової війни, оскільки після втрати вугільних родовищ на території Польщі, Донецький вугільний басейн мав забезпечити потреби в паливі й споживачів Московського промислового району.

Система прокладки залізничних колій в Російській імперії також ускладнювала рокадні перевезення, що відбивалося на темпах перекидання військ та спорядження вздовж лінії фронту на різні його ділянки [14, с. 532–533].

Однією з проблем розвитку залізничного сполучення в Російській імперії була корумпованість чиновників. Величезний рівень корумпованості чиновників спостерігався саме у сфері залізничних перевезень, що змушувало уряд витратити додаткові кошти на спорудження залізниць приватним власникам. Це стосувалося отримання приватними особами урядових концесій на будівництво залізниць. «Ця операція, яка здійснювалася в декількох канцеляріях і департаментах Міністерства фінансів викликала неймовірне хабарництво, – зазначав у своїх мемуарах К. Скальковський, – один начальник відділення нажив за три роки 2 млн 500 тис. руб.» Тож не дивно, що в офіційній доповіді сенатора Д. Нейдгарта, який у 1911 р. за дорученням уряду перевіряв взаємовідносини різного роду фінансових установ з бюрократичним апаратом, вказувалося: «Переважає більшість ревізій виявила жахливою мірою розвинуті хабарництво... та здирництво» [130, с. 96]. Прикладом участі урядовців у недобросовісній конкуренції може стати діяльність О. Трепова, який перебуваючи на посаді міністра шляхів сполучення, усвідомивши себе «рятівником нації», прагнув посилити особистий вплив за рахунок відповідного перерозподілу засобів перевезення (насамперед залізничних потягів). Підтримуючи таким чином одних підприємців, його діяльність сприяла скороченню статків або розоренню інших (прикладом останнього може слугувати перерозподіл рухомого складу залізниць на користь великих гірничих компаній на противагу дрібним і середнім).

Вже 27 жовтня 1914 р. Рада з'їздів промисловості і торгівлі поставила перед урядом питання про невідповідність мережі залізниць краю потребам війни. Такий стан речей пояснювався «недостатньою енергійністю» товариств, які займалися спорудженням і експлуатацією залізничних шляхів. Пропонувалося термінове виділення державних коштів на масштабну розбудову залізниць на Донбасі з метою різкого збільшення їх пропускної здатності. Крім того, висловлювалася пропозиція збільшення кількості рухомого складу [4].

Влітку 1914 р. було прийнято низку законів, покликаних забезпечити мобілізацію транспортних засобів для воєнних потреб. 24 липня 1914 р. набуло сили закону положення Ради міністрів «Про порядок притягнення належних Міністерству торгівлі і промисловості суден, інших засобів перевезення чи завантаження і особистого складу до військово-судової повинності». 30 жовтня 1914 р. з'явилася постанова Міністра шляхів сполучення про правила регулювання відправлення вантажів особливими нарадами при районних комітетах. Згідно з даним актом, особливі наради отримали право встановлювати позачергове відправлення вантажів. Особливі наради зобов'язувалися перевіряти у випадку відсутності вказівок з центру наскільки замовлене термінове перевезення відповідає загальнодержавним інтересам. Із 3 листопада 1914 р. почало діяти положення Ради міністрів про встановлення тимчасового податку за перевезення цивільних вантажів залізницями. З кожного вантажу залежно від виду товару стягувалося мито, розмір якого коливався від 1/47 коп. з пуду за версту до 10 коп. Для промислової сировини й палива розмір мита змінювався з 0,25 коп. до 4 коп. Спочатку термін дії цього положення визначався роком, але пізніше воно двічі продовжувалося на той же термін [65, с. 258].

Великий вплив на обсяги транспортних перевезень справили реквізиції коней у населення. Війна вимагала мобілізації величезної кількості коней. Під час першої мобілізації було взято для армії близько 1 млн коней, а до березня 1916 р. реквізицією й постачаннями по військово-кінській повинності – ще 850 тис. коней і 150 тис. куплено управлінням по постачанню армії. Таким чином, вже на весну 1916 р. було взято в населення близько 2 млн коней, що складало 8–9% всього поголів'я коней на незайнятій супротивником території. У березні–листопаді 1916 р. було мобілізовано ще 323 тис. 207 коней, закуплено управлінням по ремонту 53 тис. 142, земствами – 7 тис. 786, державними конезаводами – 1 тис. 500, Всеросійським земським союзом – 15 тис. 57 і румунськими ремонтниками – не менше 8 тис. коней. Крім того, військовим міністерством було дозволено двом фронтам

реквізувати на підконтрольній їм території 73 тис. 500 коней. На першу половину 1917 р. було заплановано вилучення ще 421 тис. коней, з яких на початок Лютневої революції було реквізовано 87 тис. 780, після чого реквізиції було припинено. Таким чином, на весну 1917 р. для потреб війни в населення було вилучено близько 2 млн 600 тис. коней [28, с. 4-5]. Це не лише ускладнило проведення польових робіт, а й ускладнилося підвезення необхідних товарів на станції для подальшого перевезення їх залізницями. Поміщики досить часто перекладали виконання військово-кінської повинності на селян.

Транспортні перевезення активно використовувалися урядом для регулювання цін на товари та послуги в країні через визначення умов перевезення та розмірів оплати за переміщення вантажів. Для боротьби із зростанням цін на продовольчі товари у 1916 р. було визначено кілька форм використання залізниць для забезпечення контролю над цінами. У випадку, якщо не вистачало продуктів внаслідок недостатніх обсягів підвезення залізницями без спекулятивного підвищення цін, то місцеві продовольчі органи використовували право на позачергове перевезення потрібних їм продуктів із одночасним контролем цін і обсягів реалізованого продовольства торгівцями щоб «торгівці зобов'язалися бути підданими обліку у продажу продуктів і не змогли б створювати спекулятивних запасів». Якщо в певній місцевості не вистачало продуктів харчування, що вже викликала різке зростання цін, то продовольчі органи могли дозволити торгівцям підвезення необхідних обсягів продуктів за умови їх продажу по визначеним цінам. При цьому обсяги продажу мали бути суворо перевірені. Крім того, вживалися заходи, щоб торгівці не продавали продуктів за завищеними цінами. Якщо місцевими продовольчими органами визначалося, що використання наявних транспортних засобів не може забезпечити потреби населення у продуктах харчування, то могло бути введено обмеження на споживання із визначенням плану мінімальних перевезень продуктів [4, с. 9].

Перебої в роботі залізничного транспорту вкрай негативно впливали на розвиток промисловості Сходу і Півдня України. Відносно слабкою залишалася матеріально-технічна база залізниць регіону. Уже на момент початку війни не вистачало 2 тис. паротягів та 80 тис. вагонів. З початком воєнних дій значно зросло навантаження на залізниці за рахунок різкого збільшення обсягів вантажів та зміни напрямів перевезення. Частину рухомого складу паровозного парку було передано прифронтовим залізницям. Негативні тенденції вже у другій половині 1914 р. спричинили значні ускладнення в системі організації перевезення вантажів і пасажирів. Спостерігалися затримки із поданням потягів на станції та численні випадки їх недовантаження, що сприяло нераціональному використанню рухомого складу [124, с. 38].

Важливо зазначити, що суттєвий вплив на роботу залізничного транспорту Російської імперії в роки Першої світової війни справило здійснення евакуації. Масове використання рухомого складу у зв'язку із її здійсненням вкрай негативно відбилося на економічному житті країни: скоротилися перевезення важливих вантажів, необхідних для промисловості, погіршилося обслуговування залізницями військово-оперативних потреб армії. Так, у квітні 1915 р. для щоденного завантаження комерційних вантажів використовувалося 17 тис. 100 вагонів, у липні – лише 14 тис. 800, а у вересні – 13 тис. 600 вагонів. Погіршення роботи залізниць позначилося не лише на перевезенні комерційних вантажів, а й на вивезенні донецького палива, обсяги використання якого визначали загальний характер роботи всієї промисловості [124, с. 40-43]. Через незадовільну роботу транспорту вугілля, видобуток якого на Донбасі у воєнні роки дещо збільшився, залишалося на шахтах не відвантаженим. По всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу. Населення й підприємці потерпали від нестачі вугілля. Вже влітку 1915 р. вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився на проблему, яка вийшла за межі компетенції будь-якого одного відомства. Цією проблемою почала займатися Особлива

нарада з посилення постачання армії. Наприкінці 1915 р. ситуація стала катастрофічно ускладнюватися. В Одеському промисловому районі наряди навіть таких важливих підприємств як суднобудівельні завод «Наваль» і «Россуд» виконувалися нерегулярно. Через недостатню кількість вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинилося відвантаження палива до Петрограду, де було розташовано найбільші військові заводи Російської імперії [125, с. 67].

На рубежі XIX–XX ст. російський уряд почав широко залучати до фінансування воєнних витрат іноземні позики. Однак надання таких позик наповнювалося «політичним сенсом», прив'язуючи політику Миколи II до стратегічних інтересів передусім Англії та Франції, що не забезпечувало гарантій від нападу з боку Німеччини [58, с. 211]. Таким чином, спостерігалось поєднання фінансування частини воєнних замовлень за рахунок англо-французьких кредитів із використанням потужностей німецької промисловості для втілення в життя відповідних проектів.

У жовтні 1914 р. Міністр фінансів висловився за введення військового податку для осіб, звільнених від військової служби, але його проект зустрів спротив з боку статс-секретаря П. Харитонов, який був головою комісії по обговоренню статей видатків на 1915 р. Внаслідок цього новий варіант стягнення військового податку було запропоновано у грудні 1914 р. і введено в дію з 1 січня 1915 р. Згідно з цим документом особи, які звільнялися від призову, сплачували податок по досягненню призовного віку. Стягнення податку припинялося у випадку призову платника до лав армії. Розмір оподаткування визначався залежно від річного прибутку за рік. Мінімальний розмір податку за річного прибутку, що не перевищував 1 тис. руб., складав 6 руб., а за прибутку більше 20 тис. руб. сума податку зростала до 200 руб. Фінансовий результат нового виду оподаткування очікувався в розмірі близько 17 млн руб. на рік. Однак залежно від збільшення кількості призовників до лав армії обсяг очікуваних прибутків міг зменшитися до 10–12 млн руб. на рік [12, с. 168–170].

За 1914–1916 рр. витрати державного бюджету зросли з 4 млрд 860 млн до 18 млрд 100 млн руб. Це змушувало уряд вдатися до друку паперових грошей. До початку 1917 р. кількість грошей у обігу збільшилася в сім разів (у Німеччині – в три рази, у Франції – вдвічі, у Великобританії обсяги грошової маси не збільшилися). Частка золотого забезпечення російського рубля скоротилася з 98% у 1914 р. до 16,2% у січні 1917 р. У зв'язку з цим купівельна спроможність рубля суттєво зменшилася. Вартість російського рубля відносно фунту стерлінгів зменшилася з липня 1914 р. по січень 1916 р. на 44% [63, с. 105].

Проблеми у фінансовій сфері яскраво виявилися вже у 1915 р., хоча ще на початку осені 1914 р., як видавалося багатьом спостерігачам, господарське життя країни стало пристосовуватися до обставин воєнного часу. Зміни відбулися й у сфері регулювання та змісту діяльності місцевих органів державних банківських установ в українських губерніях. Уже в липні 1914 р. Департамент Державного казначейства Міністерства фінансів, Державний банк і Управління головного польового скарбничого дійшли згоди, щоб Київська контора Державного банку забезпечувала роботу польових казначейств. Перед конторами і відділеннями Державного банку в українських губерніях постало завдання розміщувати внутрішні позики, що було досить складно з огляду на наростання інфляційних процесів.

Тому після обговорення в Раді міністрів Російської імперії було вирішено посилити емісійні можливості Державного банку і здійснити інтервенцію паперових грошей у фінансовий ринок. Рішення про тимчасове припинення обміну кредитних білетів на золото було прийняте 23 липня 1914 р. Відповідно до нього Державному банку було дозволено виготовити державних кредитних білетів на суму не більше 1 млрд 200 млн руб., а також за потреби враховувати короткотермінові обов'язки державного казначейства у розмірах, викликаних потребами війни [11, с. 221].

Невиважена фінансова політика уряду викликала особливо різку критику з боку великих промисловців та підприємців, які не були готові до

розширення втручання держави в економічне життя. На шпальтах буржуазної преси починаючи з 1915 р. вже лунали заклики до об'єднання промисловців з метою створення власної партії, одним із завдань якої визначалося вироблення виваженої фінансово-економічної політики країни поруч із здійсненням масштабної модернізації промисловості [78, с. 81].

Збільшення виготовлення паперових грошей, окрім розкручування інфляції, сприяло також збільшенню навантаження на органи фінансової адміністрації, яким доводилося мати справу із зростаючими обсягами готівки.

В умовах війни функції фінансової адміністрації та їх правові засади змінилися мало, за винятком районів, що опинилися в зоні бойових дій. Казенні палати й казначейство українських губерній та їх повітів рекрутували фахівців для роботи у органах польових казначейств, що утворювалися на фронтах, в арміях і корпусах. Основним нормативно-правовим актом, який визначав зміни в діяльності місцевих органів управління державними фінансами на початковому етапі війни, став Закон від 27 липня 1914 р. «Про деякі заходи щодо зміцнення коштів казни у зв'язку із обставинами воєнного часу». Подальші зміни здійснювалися вже із прийняттям спеціальних законодавчих актів у тій чи іншій галузі управління державними фінансами. Усі заходи, що передбачено цим Законом, було спрямовано на підвищення ставок акцизів на продаж алкогольних напоїв і тютюну. Через деяких час уряд проголосив заборону на продаж міцних алкогольних напоїв [15, с. 271–272].

Це рішення неоднозначно сприймалося в ділових колах. З одного боку, такий захід протягом певного часу сприяв посиленню дисципліни на виробництві, а з іншого – скороченню надходжень до бюджету. За даними Міністра фінансів, недоотримання прибутків у 1914 р. склало 673 млн 600 тис. руб. при запланованому надходженні до бюджету 3 млрд 572 млн руб., а у дійсності надійшло 2 млрд 898 млн руб. Головна частина недоотримання в розмірі 432 млн руб. належала саме надходженням за казенними винними

операціями. У Росії відшкодування військових витрат відбувалося особливо важко. Нові податки почали заміщати зменшення надходжень прибутків від винної монополії лише через 2,5 роки, запозичення всередині держави і в союзників не співвідносилися із рівнем витрат, а значна частина воєнних витрат через посередництво Державного банку, покривалася випуском паперових грошей [78, с. 82-84]. Велике недоотримання прибутків змусило вдаватися до нових податкових ресурсів.

Вже 4 жовтня 1914 р. на 1915 р. було з 6% до 8% підвищено ставку податку з доходності нерухомого майна в містах, на 50% – ставку основного промислового податку, піднято збір за гільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (процентного збору) з прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю, у півтора – збір з капіталів підприємств. Було збільшено збір із підприємств, не зобов'язаних публічною звітністю, а також загальну суму додаткового розкладкового промислового податку. Запроваджувався промисловий податок на кінематографічні заклади (окрім державних та навчальних). На 50% зросла ставка державного квартирного податку. Законом від 4 жовтня 1914 р. також підвищувалася на 50% вартість видачі промислових свідоцтв підприємствам з I по VI розряд. Крім того, на 50% збільшився податок з капіталу і прибутку підзвітних підприємств з тим, щоб відсотковий збір був не вищим 30% з оподаткованого прибутку. Також на 50% збільшувався податок з осіб вищої адміністрації. А збір із прибутків непідзвітних підприємств зростав до 7,5% з оподаткованого прибутку із зарахуванням обкладення основним промисловим податком [96, с. 6].

5 грудня 1914 р. Рада міністрів висловилася за підвищення розмірів державного земельного податку з 1 січня 1915 р. Міністр фінансів мав забезпечити, щоб Казенні палати на 1915 та 1916 рр. нараховували на кожне землеволодіння державний поземельний податок за встановленими місцевими закладами нормами. У випадку, коли платники податку постраждали внаслідок ведення бойових дій, управляючий мав негайно

видати розпорядження про припинення стягнення державного поземельного податку із постраждалих. Він також отримав право за погодженням із губернатором дозволяти розстрочку чи відстрочку виплати заборгованостей у розмірі не більше половини передбаченої до сплати суми терміном не більше як на три роки. У випадку, коли губернатор не схвалював рішення управляючого, то він мав звернутися за прийняттям остаточного рішення до Міністра фінансів, який отримав право відстрочки, розстрочки та скасування державного поземельного податку на будь-яку суму й без обмеження часу [10, с. 577–583].

19 грудня 1914 р. Рада міністрів висловилася за вжиття додаткових заходів для збільшення надходжень до державної скарбниці. Міністр фінансів отримав право встановити строк для внесення за першу половину 1915 р. збору грошових капіталів, забезпечених у якості боргів нерухомим майном. Збір із прибутків від грошових капіталів пропонувалося стягувати у розмірі 5%. З 1 січня 1915 р. до плати державного промислового податку залучалися цирку, скетінг-ринги, сади та зали для веселощів із відкритими чи закритими сценами, призначеними для виконання на них пісень, куплетів, акробатичних та інших подібних вистав, якщо за вхід до цих залів стягувалася особлива платня. Крім того, до сплати промислового податку залучалися видавництва, які здійснювали діяльність на комерційній основі (за винятком видання певних творів авторами та їх спадкоємцями). У внутрішніх водах парові судна, які мали не більше ста квадратних футів площі нагріву парових котлів, повинні були обкладатися промисловим податком у розмірі семи копійок з кожного квадратного футу площі нагріву. Судна з моторними двигунами, що пересувалися у внутрішніх водах, обкладалися податком із розрахунку потужності двигуна: по тридцять дві копійки за кожну ефективну силу. Тієї ж категорії вітрильні судна, що мали номерний знак Міністерства шляхів сполучення, підлягали обкладенню податком залежно від площі палуби: безпалубні дерев'яні судна – у розмірі двох копійок з квадратного сажня, дерев'яні судна палубні або на півпалубні

– у розмірі чотирьох копійок, а металеві судна – у розмірі восьми копійок. Промисловим податком обкладалися підприємства, які мали у своєму розпорядженні парові й моторні судна, а також дерев'яні судна без двигунів, якщо загальна сума основного промислового податку, сплаченого за утримання всіх суден підприємства, перевищувала двадцять карбованців. Промисловий податок мали сплачувати підприємства, які займалися видобутком срібла, кам'яновугільні та рудні копальні за умови видобутку не більше двохсот тисяч пудів на рік, а також підприємства по видобутку нафти, солі, за видобутку нафти не більше трьохсот тисяч пудів на рік, а солі – не більше ста двадцяти тисяч пудів на рік. З 1915 р. підвищувався збір з капіталів, забезпечених у якості боргів нерухомим майном з двадцяти копійок зі ста карбованців до тридцяти копійок з указаної суми за півріччя [9, с. 614–617].

На фінансову політику уряду Російської імперії у 1915 р. значний вплив справили масштабні економічні санкції проти підданих держав, які воювали проти Росії. 11 січня 1915 р. імператор заборонив видавати промислові свідоцтва підданим воюючих проти Росії держав. До 15 квітня 1915 р. всі торговельні і промислові підприємства цих осіб мали припинити свою діяльність, сплативши всі борги перед казною, у тому числі й продовольчий податок у повному обсязі за всі попередні роки без будь-яких відстрочок та розстрочок платежів. До того ж, із спільних підприємств, співвласниками яких були піддані воюючих проти Російської імперії держав та російські піддані, до 1 квітня 1915 р. наказувалося депортувати всіх підданих воюючих проти Росії держав [78, с. 86].

16 вересня 1916 р. Микола II затвердив Положення Ради міністрів «Про встановлення акцизу на чай» [46, с. 11]. Уся вага податкового пресу падала на малозабезпечені верстви населення у той час, коли багаті люди продовжували платити відносно й абсолютно невеликі суми на загальнодержавні витрати [63, с. 104].

Однак механічне розширення сфери оподаткування без масштабного запровадження інноваційних технологій могло дати певний приток коштів до казни лише тимчасово. Збільшення податків не спиралося на зростання рівня розвитку господарства, а передбачало лише перерозподіл коштів, накопичених населенням, на користь держави. Водночас варто вказати на досить значні заходи, пов'язані із милітаризацією економіки, із адаптацією промислового виробництва до воєнних потреб шляхом перепрофілювання підприємств, збільшення кількості та зростання якості виготовленої продукції. Було прийнято рішення про розширення виробничих потужностей шляхом розбудови нових промислових підприємств. Вибір місць для розміщення нових підприємств визначався, як правило, умовами прискореного введення їх у дію та наявністю сировини й достатньої кількості робочої сили. Крім того, економічне забезпечення ведення бойових дій вимагало суттєвого покращення роботи засобів транспорту, і насамперед залізниць та портів, які забезпечували перевезення переважної більшості людей та вантажів. Більшість вказаних заходів стосувалася модернізації підприємств важкої промисловості, транспортних шляхів та засобів транспорту Сходу і Півдня України [125].

Загалом фінансова політика уряду Російської імперії у 1914–1916 рр. відбивала тогочасні уявлення про засоби втручання держави в економічне життя. З одного боку, здійснювалася масштабна емісія кредитних білетів для забезпечення фінансування воєнних потреб, що зумовлювало поширення інфляційних процесів, а з іншого – влада прагнула за допомогою примусу стримати зростання цін. Розуміння необхідності втілювати виважену цінову політику сприяло фінансуванню будівництва нових промислових підприємств і модернізації існуючих виробничих потужностей. Вважалося, що казенні підприємства зможуть суттєво вплинути на процес ціноутворення в певних галузях промисловості та зменшать залежність країни від імпортової продукції. Збереження державних фінансів розглядалося як важливий чинник вибору місць для будівництва нових заводів. Схід і Південь України

видавався вигідним у цьому контексті завдяки наявності значних покладів вугілля та руди, концентрації робочої сили та можливості використання морських шляхів сполучення для перевезення вантажів.

РОЗДІЛ 3.

ВПЛИВ ВІЙНИ НА СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТРАНСПОРТ

Українське суспільство на початку ХХ ст. все ще залишалося архаїчним. Понад 80% населення проживало в сільській місцевості й займалося переважно землеробством. Від 20 до 40% селян України мали дрібні, споживацького типу господарства, в яких хліб та інші продукти вироблялися для харчування сімей і домашніх тварин, а зв'язки з ринком мали епізодичний характер. Але більшість селянських господарств потроху втягувалося в товарно-грошові відносини, а український хліб у великих обсягах надходив на світовий ринок. Економічні наслідки цих зрушень мали величезне значення: збагачувалася державна скарбниця; зміцнювалися також позиції російського рубля за кордоном і на внутрішньому ринку імперії; зростали прибутки торговельного капіталу і значно меншою мірою – селянських господарств [71, с. 73].

На жаль, цей процес не мав належної підтримки з боку російської держави. Війна відірвала від землі мільйони людей, поступово знекровлювала селянські господарства. На другому році війни гостро постала проблема з постачанням м'ясних, а потім і хлібних продуктів. Слабка промисловість різко зменшила виробництво товарів повсякденного попиту для населення, виникла загроза повного розриву економічних зв'язків між містом і селом. Наприкінці 1916 р. міністр землеробства О.О. Ріттіх заявив, що настав час визнання тієї істини, що «сільське господарство працює на оборону держави» [16, с. 56].

Чинником першорядного значення, який із самого початку війни негативно впливав на селянські і приватновласницькі господарства, стали масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. З кожних 100 селянських

господарств було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилося без годувальників. Крім того, сільське населення зменшувалося в роки війни й з інших причин, зокрема, через міграцію до міст і промислових регіонів, що ще більше ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. Отже, за роки війни трудові ресурси в українському селі різко скоротилися, у результаті чого становище у сільському господарстві стало загрозливим. Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, чисельності худоби, а в кінцевому рахунку – сімейного прибутку. Селянські господарства за таких несприятливих умов здрібнювалися [71, с. 74].

У сприятливіших умовах перебували ті сім'ї, в яких залишалися дорослі чоловіки. Вони мали можливість обробляти власну землю, орендувати приватно власницьку, реалізовувати харчові продукти на ринку. Але навіть їхні господарства не справляли позитивного враження на працівників земств через неможливість придбати нову техніку, сортове насіння, добрива, провести необхідні будівельні роботи. У роки війни українські губернії перебували поблизу театру воєнних дій. У найтяжчому становищі опинилися прифронтові території, які були перериті окопами, траншеями, переплетені загорожами з колючого дроту. Під час наступу австро-німецьких військ навесні й улітку 1915 р. потреба в робочій силі для підтримання й відновлення шосейних і залізничних шляхів сполучення, будівництва мостів і різноманітних оборонних споруд, риття окопів і траншей становила щонайменше 1 млн осіб. Восени 1915 р., внаслідок інтенсивного переміщення військ і сильних злив, шосейні шляхи стали майже повністю непридатними для транспорту. Для їх відновлення, за наказом військової влади, селян примусово зганяли разом з кіньми, підводами та необхідним інвентарем. Частина коней загинула або стала на тривалий час непридатною для використання на польових роботах. Щоб уникнути кінсько-підводної повинності, селяни продавали коней, часто навіть за заниженими цінами [116].

Відступ царської армії супроводжувався евакуацією худоби і хліба, перебоями в постачанні продовольства. Для прогону військ інтендантські служби реквізували у селян продовольчі запаси, що призвело, за визнанням губернатора Подільської губернії О.П.М'якініна, до ліквідації у населення зерна й фуражу [16, с. 34-36].

Мобілізація селян із кіньми та підводами посилилася у наступні роки. Військовий міністр Д.С.Шуваєв у листі до голови Ради міністрів Б.В.Штюрмера визнавав, що населення прилеглих до фронту губерній несе найбільший тягар внаслідок окопної, кінсько-підводної та інших повинностей, що й призвело до повного занепаду сільськогосподарського життя [16, с. 48-49].

Улітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України займалося обслуговуванням потреб фронту [33, с. 9]. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів примусово залучалося й жіноче населення. Тягар трудової й кінсько-підводної повинності не обминув і губернії Лівобережної та Південної України [16, с. 94].

Війна порушила економічну рівновагу, загострила потребу в одних продуктах і збільшила пропозиції інших товарів. У першу чергу це було пов'язано з припиненням міжнародної торгівлі. Західний кордон країни було закрито з першого дня воєнних дій, а чорноморські протоки – після втягнення восени 1914 р. Османської імперії у війну на боці Німеччини і Австро-Угорщини. За таких обставин поряд з мобілізацією чоловічого населення, нестачею сільськогосподарської техніки і втратами у тваринництві особливо болісним стало для села припинення експорту товарів сільського господарства, вартість яких сягала 75% усього вивозу. Серед них першорядне значення мали хлібні продукти. Крім хліба і побічних продуктів переробки зерна на борошно, з України вивозилися на зовнішні ринки льон, тютюн, коноплі, цукор, овочі, фрукти, жом, макуха, спирт, вино, хміль, продукти тваринництва, риболовства і лісового господарства. У вивезенні на світовий ринок кукурудзи, овець, свиней, птиці, курячих яєць і деяких інших

продуктів були зацікавлені майже винятково селянські господарства. Одних тільки курячих яєць з кожної губернії України вивозилося в середньому на рік на суму близько 2 млн руб. [115, с. 161-162]

Війна ознаменувала майже повний розрив царської Росії зі світовим ринком. З портових міст України повідомлялося, що з початком військових дій і припиненням експорту хлібний ринок завмер, попит на сільськогосподарські культури різко зменшився, а ціни на зерно і борошно стали падати. До війни ціни на хліб певною мірою залежали від кон'юнктури світового ринку. Наприклад, за даними Єлисаветградської земської управи Херсонської губернії, ціна пуда ячменю в повіті становила у 1912 р. 1,10 руб. за пуд, а в 1913 р. – 1,00 руб. [30, с. 7]. У серпні 1914 р., після припинення експорту, ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 руб. за пуд. В інших регіонах України виробники хліба опинилися ще в більш скрутному становищі. Після припинення експорту і заборони продажу горілчаних напоїв зупинилася закупівля зерна і картоплі для винокурень, що завдало нових збитків селянським господарствам. У губерніях Правобережної України пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 коп. за пуд, ціна на ячмінь знизилася до 0,40–0,45 руб., а в деяких повітах навіть до 0,20 руб. за пуд [32, с. 13].

Відсутність належного попиту на хліб та інші продовольчі продукти, дійсно, призводила до розладу грошового бюджету селянських господарств, оскільки значна частина вкладеної у виробництво праці залишалася неоплаченою. Можливості трудового селянства придбати сільськогосподарський інвентар, задовольнити інші потреби різко скорочувалися.

Припинення експорту вимагало підвищення обсягів реалізації хліба та інших сільськогосподарських продуктів на внутрішньому ринку. За тих обставин, які склалися на початку війни, реальним споживачем продовольства у великих обсягах могла стати тільки армія. Однак уряд не

виявив далекоглядності у справі регулювання продовольчого ринку. Діяльність Головного управління землеустрою і землеробства, яке невдовзі було трансформоване в міністерство землеробства, обмежилася в основному зусиллями із забезпечення військ дешевим хлібом. Максимальна ціна, наприклад, на ячмінь була визначена державою у розмірі 0,60 руб. за пуд. Цим негайно і з абсолютною вигодою для себе скористалися хліботорговці й виробники борошна, які з перших днів війни скуповували хліб за низькими цінами, але випускали його на ринок надто малими дозами й завдяки цьому домоглися стрімкого підняття цін вже на початку війни. На хлібному ринку створилася парадоксальна ситуація, коли виробники скаржилися на відсутність збуту хліба, а споживачі в містах і промислових регіонах – на надмірні ціни, а подекуди й на нестачу хлібних продуктів. Вся вигода від такої штучно створеної ситуації дісталася «одним тільки скупникам і посередникам» [71, с. 68].

Отже, вже на початку війни селянським господарствам було завдано величезних збитків внаслідок припинення експорту і різкого падіння цін. Через пасивність органів державної влади у справі регулювання продовольчого ринку відбувся своєрідний перерозподіл національного прибутку в інтересах бірж, банків, хліботорговельного капіталу.

У роки війни криза урядового курсу «на модернізацію сільського господарства імперії», що не відповідав інтересам широких мас селянства, стала очевидною. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років. Власники хуторів перебували на фронті, їхні господарства руйнувалися. Селяни відверто висловлювали незадоволення методами й наслідками, по суті, примусового землевпорядкування, яке практикувала російська держава.

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Надто болісними виявилися для селян реквізиції коней і великої рогатої худоби, що практикувалися владою безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Траплялися почасти випадки, коли в селян

реквізовували худобу все «до останнього коня». І тільки на другому році війни органами влади було вирішено залишити в селянських господарствах з земельною посівною площею в середньому 12 дес. пару коней [35, с. 22].

Загалом українське село надмірно збідніло кіньми, волами, коровами та іншими домашніми тваринами. Про це свідчать такі дані. До війни в селянських господарствах степових районів України налічувалося в середньому не менше 13 голів худоби – коней, волів, корів, свиней і овець, а в 1916 р. – тільки 8,9. У губерніях Лівобережної України їх кількість зменшилася до 7 голів, а на Правобережжі – до 4,5 голів [115, с. 171-172].

Масові реквізиції коней і волів унеможлилювали обробку земельних посівних площ, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції. Найбільші втрати у тваринництві були в губерніях Правобережної України. Оскільки існувала загроза окупації її території, земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли худобу через Дніпро до Харківщини і далі у внутрішні губернії. Лише в організованих формах із цього регіону евакуйовано близько 1 млн голів великої рогатої худоби. І без цього зруйновані війною селянські господарства втрачали під загрозою реквізиції худобу, отримуючи за неї від заготівників мінімальну плату [26, с. 47-48]. Загалом, за даними міністерства землеробства, зменшення поголів'я худоби в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25%, а в окремих місцевостях – до 50% [26, с. 48].

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством і інтендантськими заготівниками було куплено у населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Взагалі губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54% усього дорослого поголів'я. Причому втрати волів досягли 85%, биків – 73%, корів – 47,5%. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила 400 тис. голів худоби, або

31%. У цілому війна і викликані нею урядові евакуаційні заходи заподіяли великих утрат всім тваринницьким областям України [118, с. 100-101].

Ще однією ознакою негараздів села під час війни стала повна втрата землі частиною його мешканців. Тільки за перші півтора роки в 48 губерніях царської Росії припинило існування 300 тис. селянських господарств [48]. Землю розпродували, як правило, малоземельні сім'ї, голови яких перебували на фронті; звідси додаткове надходження певних грошових сум, які частково витрачалися на харчування або йшли на рахунки ощадних кас. Звідтіля вони вже не надійшли до своїх власників, оскільки радянська влада відмовилася повернути їхні внески.

Треба зазначити, що війна руйнувала й приватновласницькі господарства. У них також скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, не поповнювався парк сільськогосподарської техніки, не оброблялася частина земель через нестачу робочої сили. Поміщики вимушено зменшували виробництво продовольчих хлібів, відводили земельні площі під кормові й технічні культури або пасовища. Все ж робочий ресурс приватновласницького господарства і в роки війни залишався незрівнянно потужнішим. Вони більше, ніж селянські, використовували в роки війни працю не тільки прийшлих робітників, а й військовополонених і біженців. Загалом у сільському господарстві України в 1916 р. використовувалася праця близько 200 тис. військовополонених [128, с. 32]. Однак їхня праця характеризувалася низькою ефективністю, оскільки розподіл здійснювався хаотично, без урахування потреб сільськогосподарських виробництв. Отже, поміщицькі господарства перебували в кращих умовах господарювання, ніж селянські. Однак тягар війни ставав дедалі відчутнішим і для приватновласницьких господарств, навіть для великого землеволодіння. Найбільше незадоволення власників поміщицьких економік викликали мобілізації чоловіків під час польових робіт і граничні ціни на хліб, впроваджені урядом на другому році війни.

Криза сільського господарства була значною мірою наслідком тенденцій, що розвинулися в роки війни в мілітаризованій економіці. Промисловість працювала для забезпечення армії необхідними припасами, а селу залишалися жалюгідні крихти. Майже повністю припинилося виробництво різноманітних агрегатів, механізмів для обробки полів і збирання врожаю. На третьому році війни зникли з торговельної мережі сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови, дахове й шинне залізо. Вкрай болісною виявилася гостра нестача одягу, взуття, мила, гасу й інших предметів масового попиту. Суть поточного моменту господарського життя досить чітко висловили представники робітничих організацій Донбасу й Придніпров'я. «Снарядів накопичилося стільки, – говорили вони, – що і за рік не перестріляєш. А тим часом немає цвяхів, заліза, сільськогосподарських машин, необхідних механізмів і предметів для підприємств і залізниць» [13, с. 412].

У роки війни село набуло винятково негативного досвіду в усіх взаємовідносинах із владою. Держава забирала на фронт найкращу частину трудових ресурсів, багаторазово зменшувала і без того жалюгідне фінансування агрокультурних заходів, демонструвала своє безсилля оплачувати за собівартістю сільськогосподарську продукцію. З другої половини 1916 р. прискорювалося знецінення російського рубля. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з початку війни до 1917 р. на 414% [16, с. 390]. За умов нееквівалентного обміну продовольчих і промислових товарів та дефіциту останніх це призвело до поступового згортання економічних зв'язків між містом і селом. Як наслідок, село починало відгороджуватися від міста, що призвело з часом до ще більшого розбалансування економіки.

Складною і суперечливою була ситуація в промисловості. Царська Росія вступила у війну, маючи недостатньо розвинену промисловість, особливо такі галузі, як машинобудування, металообробка, хімічне виробництво. Слабкий виробничий потенціал цих та інших галузей

промисловості примушував звернутися напередодні війни до імпорту парових машин, верстатів для обробки металу, газових і нафтових двигунів та іншого устаткування.

В Російській імперії органи із регулюванням воєнної економіки країни остаточно сформувалися на другому році війни. В серпні 1915 р. було створено чотири особливі наради (з оборони, палива, перевезення і продовольства [57, с. 185]. Вищим органом регулювання стала Особлива рада по обороні, яка повинна була об'єднати і координувати дії всіх інших особливих нарад і комітетів. До її складу разом з чинами воєнного міністерства були включені члени Державної Ради і Державної Думи, а також представники громадських організацій [80, с. 396].

Однак, на переконання О. Реєнта та О. Сердюка, існуючі проблеми та вплив війни на їх вирішення неадекватно оцінювались владою. Всупереч фактам висловлювання в засобах масової інформації представників урядових кіл відзначались оптимістичними настроями. Більшість прогностичних оцінок, які можна знайти на сторінках тогочасної преси, обмежувались впевненістю, що під час війни зазнає збитків лише обіговий капітал у вигляді грошових заощаджень, запасів сировини і предметів споживання. При цьому абсолютно не згадувалося про можливі втрати від зношеності основного капіталу внаслідок затягування війни [115, с. 55].

Основними причинами припинення роботи значної кількості промислових підприємств Правобережжя стали мобілізація і близькість лінії фронту. Так, в силу цих причин перестали працювати Дунаєвецькі суконні фабрики, яких напередодні війни нараховувалось 22 [20, с. 15]. Цікавими з цього приводу є спогади М. Мельника: «В Дунаївцях коїлося щось неймовірне. На другий день після оголошення війни жодна фабрика, жоден завод не працювали. Фабриканти були іноземці – німці або угорці. Тепер, коли Росія воювала з Німеччиною та Австро-Угорщиною, всіх їх було інтерновано і вивезено кудись в глиб країни. Підприємства лишилися напризволяще. Готову продукцію та сировину розтягли зразу ж, потім

потроху взялися за устаткування. Через якийсь час залишилися порожні цехи, які військово начальство використовувало під склади, лазарети, тимчасові казарми і т. д. Викинуті на двір машини, верстати, котли, перетворені на брухт, лежали просто неба, створюючи таке враження, ніби через місто прокотився страшний руйнівний смерч» [15, с. 19].

З одного боку, на початку війни промислове виробництво в Україні зростало, оскільки підприємства виконували вигідні державні замовлення для армії. Це дозволило наростити їм обсяги продукції. Але водночас відбулося порушення внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, зростання військового і скорочення цивільного виробництва (легкої, харчової, будівельної і лісової галузей), загострення хронічних транспортних і фінансових проблем. Особливо нищівного удару під час війни зазнала економіка західноукраїнських земель. Вона була майже повністю зруйнована внаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту.

Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів підсилила і без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ на широкому фронті улітку 1915 р. і евакуацією з прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів [99. с. 197].

За даними Головного управління залізниць, біженці й евакуйовані вантажі зайняли від 100 до 115 тис. вагонів. Наприкінці 1915 р. залізнична станція Харкова, наприклад, була повністю заставлена галицькими вузькоколійними вагонами з обладнанням евакуйованих підприємств. Крім того, з Правобережної України вивозилися хлібні й цукрові запаси, велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Для евакуації з цього регіону тільки селекційних станцій і сортового бурякового насіння необхідно було віддати під завантаження 1500 товарних вагонів. За свідченнями вищих членів уряду, евакуація у величезному обсязі промислової і сільськогосподарської продукції остаточно заплутала роботу залізничної мережі. Протягом кількох місяців вантажний обіг перебував у хаотичному

стані. Тисячі похапцем евакуйованих вагонів із вантажами, які часто не мали документальних посвідчень, місяцями подорожували з однієї магістралі на іншу. Унаслідок закриття прямих напрямів залізничного руху вагони рушали окрешними шляхами, що призводило до надмірного пробігу транспорту [99, с. 197-198].

Негативну роль у ході евакуації відіграло і те, що залізнична мережа була розрахована на наступальні дії царської армії. Заради цього вона була спроектована і побудована таким чином, що, наближаючись до західного кордону, пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Коли ж величезні евакуаційні хвилі пішли у зворотному напрямі, то зіткнулися на лініях Петроград–Харків–Севастополь із пропускною спроможністю залізничних магістралей утричі меншою, ніж у прикордонній смузі. На залізничних станціях всюди створювалися затори [118, с. 99].

Отже, Російська імперія втягнулась у масштабну й виснажливу війну з недостатньо розвиненою залізничною мережею і дефіцитом перевізних засобів. Мірою затягування війни транспорт виявився найуразливішою ланкою господарства. Воєнні потреби призвели до виникнення та розвитку загрозованої тенденції – колосального зростання пробігу рухомого складу залізниць особливо на головних напрямках вантажних потоків. Останнє прискорило зношення паровозів і вагонів, спричинило небувале зростання споживання залізницями донецького мінерального палива.

На думку більшості дослідників, саме транспортна криза (а не брак мінерального палива або ще якоїсь сировини) у роки війни призвела до економічного занепаду. Загалом гірники виконували поставлені перед ними завдання і забезпечили необхідні для роботи промисловості обсяги вугілля [124].

Війна круто змінила становище на паливному ринку імперії в несприятливому напрямі. По-перше, через закриття кордонів перестало надходити іноземне паливо. По-друге, Домбровський басейн (Царство Польське) відразу ж опинився в зоні воєнних дій, внаслідок чого практично

повністю зупинився видобуток вугілля, а влітку 1915 р. його територія була окупована німецькими військами. По-третє, різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення підготовчих робіт у вугільній промисловості. По-четверте, війна відразу ж виявила дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Різниця між пропозицією і попитом на мінеральне паливо, яка існувала ще до війни, стала різко зростати. За таких украй несприятливих обставин перед вугільною промисловістю України постало завдання неймовірної складності – замінити сотні мільйонів домбровського й іноземного палива, забезпечивши при цьому традиційні ринки [111, с. 78-82].

До зазначених вище негараздів додалася ще одна, можливо, найгостріша проблема, яка тяжіла над гірничозаводською промисловістю України і полягала у вигляді нестачі інженерів, техніків і загалом робочої сили. Мобілізації запасних військовозобов'язаних до армії, негаразди на залізницях з постійними затримками вантажів для приватних споживачів призвели до нерівномірного видобутку та вивозу вугілля й антрациту. У липні 1914 р. вивезення палива залізницями з Донецького басейну зменшилося на 30% проти відповідного періоду попереднього року, а в листопаді – на 20% [111, с. 89].

Через різкі коливання з видобутком і вивозом мінерального палива стали звідусіль надходити повідомлення про призупинення підприємств, у скрутному становищі опинилося населення міст уже восени 1914 р. Нестача залізничних вагонів призвела до того, що навіть у Харкові, розташованому неподалік від вугільного басейну, паливна криза набула загрозливих розмірів. Ускладнення з подачею вагонів у райони вуглевидобутку тривали і в наступні місяці. Створювалася парадоксальна ситуація, коли ринкова паливна кон'юнктура почасти стала визначатися не обсягами вуглевидобутку, а чисельністю залізничних вагонів. Зважаючи на це, з кінця 1914 р. вугільні підприємства працювали не всі робочі дні. «Систематична нестача вагонів, закриття для вивозу палива тих чи інших залізничних

напрямків, ускладнення, створювані для копалень, які поставляють паливо приватним споживачам шляхом передавання вагонів залізницям та іншим привілейованим споживачам – все це створило для кам'яновугільних і особливо антрацитових підприємств Донецького басейну абсолютно ненормальні умови, ускладнені до того ж труднощами кредиту, недостатнім забезпеченням підприємств фінансовими засобами, підвищенням собівартості видобутку тощо», – з роздратуванням зазначали на сторінках харківського часопису гірничопромисловців [52].

Улітку 1915 р. різко погіршилася ситуація на фронті. Царські війська відступали, що призвело до евакуації біженців і втрати матеріальних цінностей. Посилилося безладдя на транспортних магістралях. Якщо у травні було вивезено 121 млн пудів мінерального палива з Донецького басейну, то у вересні й жовтні – відповідно 73,6 і 79,1 млн пудів. Оскільки видобуток вугілля й антрациту тримався на рівні приблизно 130 млн пудів, а в жовтні піднявся навіть до 148 млн пудів, то на копальнях стали накопичуватися запаси мінерального палива, які на 1 листопада 1915 р. досягли 115 млн пудів. Вугілля не витримувало тривалого зберігання у величезних буртах і спалахувало [64, с . 89]. Становище на залізницях настільки погіршилося, що гірничопромисловці стали схилитися думки про необхідність введення державної монополії на паливо.

Негаразди на залізницях і нестача робітників спричинили падіння видобутку мінерального палива. Якщо у першому півріччі 1914 р. видобуток становив 896,75 млн пудів, то в другому – 783,03 млн пудів, тобто менше на 109,72 млн пудів, або на 11%. У першому півріччі 1915 р. було видобуто 790,35 млн пудів, або на 106,40 млн пудів менше першого півріччя 1914 р. Ще виразніші дані 1916–1917 рр. У другому півріччі 1916 р. видобуток палива зріс порівняно з першим півріччям 1914 р. на 9,65 млн пудів, або на 1%. У першому півріччі 1917 р. видобуток упав на 73,78 млн пудів, або на 8%. Отже, починаючи з другої половини 1915 р. відбувався прогресуючий спад продуктивності праці [115, с. 27-28].

Вугільні копальні стикнулися у роки війни з нестачею вибухових речовин для проведення підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Надто болісно виявилася нестача продовольства й товарів широкого вжитку. Однак чи не найгостріше постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні працюючими безпосередньо на оборону. У січні 1917 р. рудники не отримали жодного пуда труб, дахового заліза, швелерів, балок. Надійшло тільки 7,07% сортового заліза й 6,4% листового заліза [25]. Влітку 1916 р. адміністрація вугільних підприємств стала скаржитися на настання «шкіряного голоду», що унеможливило заміну водяних насосів, ременів різноманітних механізмів і ремонт взуття гірників.

І все ж слід зазначити, що попри всі складнощі й негаразди, вугільна промисловість України в роки війни забезпечила паливом на певному рівні більшість споживачів, особливо залізниці, морський флот і підприємства, які виконували замовлення для армії. Видобуток вугілля й антрациту лише в Донецькому басейні у 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185–200 млн пудів. Після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну питома вага донецького палива в загальноімперському видобутку становила близько 86%³² [55]. Отже, Донецький басейн став у роки війни ледве не єдиним джерелом твердого мінерального палива для народного господарства Російської імперії.

Перша світова війна засвідчила грандіозну роль мінерального палива й металу в забезпеченні безперебійної роботи кузні війни. У передвоєнному 1913 р. виробництво чавуну в імперії (без Царства Польського) досягло рекордного рівня й становило 257 399 тис. пудів, у тому числі в Донбасі й Придніпров'ї – 189 724 тис. пудів. Отже, питома вага виробленого в Україні чавуну напередодні війни становила 73,7%. До того ж в Україні зосереджувалася практично вся виплавка коксу – 270,88 млн пудів у 1913 р., 278,41 млн пудів – у 1914 р., 254,76 млн пудів – у 1915 р., 270,67 млн пудів – у 1916 р. Незважаючи на це, царська Росія неспроможна була задовольнити

повністю свої потреби у металі. Попит на нього дедалі зростав. Потреба в чавуні обчислювалася на 1914 р. у 325 млн пудів [71, с. 88].

З початком війни через припинення імпорту й перебої в роботі залізничного транспорту пропозиція металу на ринку відразу ж зменшилася на 10%. Однак найбільшого удару металургії завдала мобілізація запасних військовозобов'язаних, наслідком якої стало різке скорочення чисельності кваліфікованих робітників і виробництва продукції. Нестача фахівців, вугілля та інших сировинних матеріалів призвела до скорочення виплавки чавуну в другій половині 1914 р. Загальне річне виробництво вдалося утримати на рівні попереднього року тільки завдяки результатам першого півріччя. Проте й у подальшому ситуація з виробництвом металу деякий час погіршувалася. Порівняно з попереднім річним періодом тривало падіння металургійного виробництва: чавуну – на 22 812 тис. пудів, або на 11,7%, напівпродукту – на 17 615 тис. пудів, або на 10,1%, зрештою, готового продукту з чавуну – на 18 122 тис. пудів, або на 12,2%. Нестача палива призвела до того, що місячне виробництво чавуну становило в 1915 р. у середньому 14 млн пудів, а в першій половині 1916 р. навіть знизилося до 13,9 млн пудів [71, с. 89]. Тим часом потреба в металі різко зростає.

Для нарощування виробництва потрібні були кваліфіковані інженерно-технічні кадри й робітники. Проте їх якісний склад безупинно погіршувався. Падіння металургійного виробництва стримувалося лише за рахунок загального зростання чисельності робітників (військовополонені, біженці, жінки, підлітки). Більше того, влітку 1916 р. покращилося забезпечення заводів вугіллям і коксом. У першій половині вересня того року в Донбасі й Придніпров'ї працювало 54 домни проти 48 – у липні. Виробництво чавуну в липні 1916 р. було доведено до 15,5 млн пудів. Накопичення коксу й вугілля на 1 серпня 1916 р. на заводах становило 19 млн пудів проти 13 млн пудів на початку року. Однак загострення транспортної кризи загрожувало повною зупинкою металургійних підприємств. Залізниці постачали все менше і менше мінерального палива. До 1 листопада 1916 р. запаси вугілля та коксу

на заводах скоротилися до 9,4 млн пудів [71, с. 89-90]. З цієї причини місячне виробництво чавуну в Донбасі й Придніпров'ї, яке досягло у жовтні того ж року найвищого рівня – 16,4 млн пудів, почало різко знижуватися, незважаючи на введення в експлуатацію шести нових доменних печей. Через брак вугілля все частіше припиняли роботу окремі заводські підрозділи, а то й цілі підприємства. На трьох металургійних заводах прокатні і мартенівські відділення працювали уполовину потужності, а на дев'яти – повністю зупинилися [118, с. 100]. Отже, залізничний транспорт виявився нездатним упоратися зі зростаючим обсягом перевезень, що й призвело до катастрофічного падіння металургійного виробництва.

Значного удару завдала Перша світова війна й іншим галузям промисловості України – машинобудівному, металообробному, хімічному, цегляному, скляному, фарфоровому і фаянсовому виробництву тощо. Війна посприяла розвитку одних і деградації інших галузей промисловості. Підприємствам, які забезпечували армію зброєю, боєприпасами й амуніцією, держава надавала кредити, вони мали перевагу в питаннях розподілу робочої сили, палива, сировини і різних матеріалів. Потреби війни стимулювали зростання хімічної промисловості, яка повинна була забезпечити виготовлення анілінових фарб для текстильної галузі після припинення людей. Водночас занепадали легка й харчова промисловості. Ситуація в цих галузях взагалі була суперечливою. З одного боку війна вимагала одягу, взуття, предметів повсякденного користування та харчів для мільйонної армії. З цього погляду, роль України неможливо перебільшити, оскільки вона мала потужні продовольчі ресурси, матеріально-технічні засоби їх переробки, а театр воєнних дій проходив коло неї. Серед підприємств харчової промисловості найбільшого значення набули борошномельні, круп'яні й цукрові виробництва. За ними йшли заводи з обробки рослинних і тваринних продуктів [31]. Проте, з другого боку, все зростаючі потреби армії, мілітаризація економіки та нестача трудових ресурсів призводили до руйнації цих галузей. Наприклад, борошномельне виробництво в імперії до весни

1916 р. скоротилося на 20%, погіршилася також якість його продукції [115, с. 55-71].

З усіх промислових галузей у найтяжчому становищі опинилося виноробство. У будівництво й устаткування виноробних і спиртових заводів в Україні було вкладено десятки мільйонів рублів. На території Київської, Подільської і Волинської губерній діяло 297 заводів, на яких вироблялися спирт і горілчані напої. Питома вага цієї продукції становила 10% від усього фабрично-заводського виробництва краю [40]. Початок війни збігся з царським указом про заборону виробництва і реалізації горілчаних напоїв у торговельній мережі, що завдало цій галузі промисловості небувалих збитків.

Отже, затягування війни спричинило тенденцію до занепаду промисловості України, що пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини. Потреби фронту призвели до мілітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, а в кінцевому результаті стали причиною небувалого дисбалансу всього господарства. На третьому році війни постала серйозна загроза процесу відтворення виробництва. Найуразливішою ланкою виявився в роки війни транспорт, який не справлявся з перевезенням палива, сировини і матеріалів, що прискорило руйнівні процеси в економіці.

РОЗДІЛ 4.

МОБІЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВИХ І ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ ДЛЯ ПОТРЕБ ФРОНТУ. НАРОСТАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ КРИЗИ ТА ЗРОСТАННЯ ЦІН

У зв'язку з впливом на промисловість та сільське господарство бойових дій, виникли складнощі в країні з товарами широкого вжитку. Поширеним явищем стала спекуляція. В ситуації, що склалася, 25 лютого 1915 року вийшла обов'язкова постанова Головного Начальника Київського Військового Округу генерал-ад'ютанта Л. Троцького такого змісту: «На основі Правил про місцевості, оголошені на військовому стані, постановляю: видати нижче вказану обов'язкову постанову для всіх місцевостей, які входять в Київський військовий округ. Винні в піднятті цін на всі предмети споживання поперх розцінок (такс), встановлених громадськими, міськими та земськими управліннями, піддаватимуться в адміністративному порядку, крім позбавлення волі на термін строком до трьох місяців чи штрафу до трьох тисяч карбованців, заслання в Східні губернії Росії на весь період військових дій [23, с. 46]. Накладені стягнення за порушення даної постанови приводяться до виконання поліцією в термін не пізніше трьох днів з дня пред'явлення обвинуваченому суті накладеного на нього стягнення. На основі цього вповноважую начальників губерніями, що входять до складу дорученого мені округу, застосовувати у всіх повітах, оголошених на військовому стані, дану обов'язкову постанову і терміново опублікувати її для громадської обізнаності» [13].

Правляча верхівка Російської імперії цілеспрямовано готувалася до війни. Вагомим доказом цього були витрати на армію і флот за п'ять передвоєнних років, наведені лондонським часописом «Економіст». У 1909 р. вони становили 631 млн руб., 1910 р. – 648 млн руб., 1911 р. – 669 млн руб., 1912 р. – 809 млн руб., 1913 р. – 944 млн руб.⁵⁸, тобто зросли на 50%.

Напередодні війни була законодавчо затверджена так звана велика програма переозброєння армії і флоту. Конкретизувати уявлення щодо темпів її реалізації допомагають дані про додаткові фінансові витрати на артилерію, технічні, інженерні війська тощо: 1914 р. – 64,2 млн руб., 1915 р. – 154,3 млн руб., 1916 р. – 208,2 млн руб., 1917 р. – 253,7 млн руб. [96].

Однак Росія виявилася недостатньо підготовленою до ведення війни. Серйозним чинником, який негативно впливав на підготовку війни, стали прорахунки щодо обсягів нагромадження боєприпасів на випадок великого воєнного конфлікту. За визнанням голови Державної Думи М.В.Родзянка, загальний напрямок мислення не тільки урядових кіл, а й думських і навіть громадських був такий, що війна продовжуватиметься тільки шість місяців. Виходячи з цього переконання велися всі розрахунки із забезпечення армії необхідним спорядженням – зброєю, боєприпасами, одягом, взуттям, медикаментами тощо [40].

Однак уже осіння кампанія 1914 р., під час якої до армії було мобілізовано мільйони запасних, виявила величезну нестачу не тільки зброї і боєприпасів, а й одягу та взуття. Через чотири місяці від початку війни виснажилися повністю артилерійські припаси. Та найгіршим було те, що затяжний характер війни став очевидним.

Восени та на початку зими 1914 р. гостра нестача військового спорядження стала набувати загрозливих розмірів. Не вистачало чобіт, кожухів, шинелей. Скрутне становище, в якому опинилися царські війська, вимагало термінового залучення приватної промисловості для виробництва предметів військового спорядження.

Однак мобілізація промисловості в царській Росії розтяглася на довгий час. Потреби у бойовому спорядженні армії зростали такими темпами, що шокували навіть досвідчених фахівців. Криза постачання царських військ боєприпасами досягла апогею наприкінці 1914 р., але в середовищі правлячих кіл продовжували панувати безхмарні настрої, чому сприяли, безсумнівно, успіхи військ Південно-Західного фронту в Східній Галичині.

Невдовзі стан справ почав погіршуватись. Німецька армія демонструвала переконливу технічну перевагу, особливо в артилерії великого калібру. Царські війська змушені були відступати широкою лінією фронту. За оцінкою німецького генерала Еріха Людендорфа, успіх кампанії 1915 р. визначився «батареями надзвичайно великих калібрів» [13, с. 129].

Воєнна кампанія 1915 р. та її наслідки розбудили, нарешті, імперське суспільство. З усіх боків лунали палкі заклики до мобілізації промисловості, забезпечення армії необхідними предметами бойового й інтендантського спорядження і пошуку винних у катастрофічному становищі на фронті. 26–28 травня 1915 р. у Петрограді проходили засідання з'їзду представників промисловості й торгівлі за участі членів законодавчих органів та урядових установ. Рішення з'їзду спрямовувалися на створення дієвих структур, які б опікувалися виробництвом і забезпеченням армії зброєю та боєприпасами. Для координації цієї роботи було створено Центральний воєнно-промисловий комітет (ЦВПК). Разом із ним виникли обласні воєнно-промислові комітети (ВПК). Останніх на території України діяло чотири – Київський, Катеринославський, Харківський і Одеський [1].

За ініціативи буржуазної громадськості і з дозволу влади, на початку війни виникли Всеросійський земський союз (ВЗС) і Всеросійський союз міст (ВСМ), які облаштовували лазарети і шпиталі для поранених воїнів, надавали допомогу біженцям, вигнанцям з прифронтових територій тощо. Згідно з постановою зібрання уповноважених губернських земств і з'їзду представників міст, на початку літа 1915 р. розпочалася їх спільна робота, а 10 липня створено Головний комітет Всеросійських земського і міського союзів з постачання армії [60, с. 153].

Під тиском несприятливих для монархії обставин Микола II погодився на створення Особливої наради з оборони. Однак царизм не хотів допускати представників буржуазної громадськості до реальних важелів ухвалення рішень в економічній сфері. Нова структура проектувалася без надання їй реальних повноважень у вигляді дорадчого органу при воєнному міністрі. І

тільки подальші потрясіння на фронті привели до того, що Рада міністрів ухвалила проект організації постачання армії і флоту, який і був внесений на затвердження Державної Думи. Функції постачання армії залишалися, як і раніше, за окремими міністрами, але при кожному з них створювалася особлива нарада – з оборони, палива, транспорту та продовольства. У великих промислових регіонах почали діяти районні заводські наради.

На території України було створено чотири таких наради – в Києві, Катеринославі, Харкові й Одесі [5]. Отже, влітку 1915 р. царизм супроти власного бажання вимушений був зробити деякі кроки на шляху реформування управління економікою, участі буржуазної громадськості в організаціях, створених для ефективного забезпечення армії необхідними припасами.

Мобілізація промисловості відбувалась у складних умовах. Взяти замовлення військового відомства на виготовлення навіть найпростіших за зовнішнім виглядом деталей, підприємства дрібної й середньої промисловості стикнулися з великими ускладненнями. Головна причина цього полягала в непристосованості приміщень і наявного промислового устаткування для виготовлення предметів військового спорядження. Не вистачало верстатів, палива, металу, інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників. З другої половини 1915 р. підприємства дедалі гостріше відчували перебої в роботі залізниць. Війна виявила організаційну слабкість промисловості, відсутність планомірності в обліку, як наслідок – замовлення робилися похапцем.

Мобілізаційна гарячка, що охопила всю промисловість, відкрила шлях до збагачення спритних ділків. Стало надзвичайно вигідним брати грошові аванси й виготовляти різноманітні предмети для армії. Вакханалія зловживань набула неймовірного поширення. Розквіт корупції такого масштабу став можливим в умовах цілковитої безкарності вищих урядовців, відсутності дієвого контролю з боку державних органів.

Визначна роль у мобілізації промисловості належала українській металургії. Всупереч деякому скороченню виробництва на початку війни, попит на метал зростав. У першому півріччі 1915 р. синдикат «Продамет» здобув замовлення на залізо та сталь, які перевищували попит відповідного періоду передвоєнного 1913 р. на 2 млн руб. Ще більшого значення набула якість металу. Нові військові технології вимагали потужних сталевих снарядів, у зв'язку з чим заводи переходили на виготовлення сталі високих сортів. Зросла також потреба у цинку, олові, алюмінію, свинцю, сурмі, які використовувалися для виробництва різноманітної апаратури [115, с. 188].

У роки війни близько 90% усієї продукції металургійної промисловості відправлялося підприємствам, які працювали для потреб армії. Зокрема, військовим заводам, підпорядкованим переважно Головному артилерійському управлінню, приватним підприємствам, які переходили на випуск військового спорядження, металургійним підприємствам, які безпосередньо виконували замовлення на потреби армії. Зрештою, металургійні заводи України забезпечували металом підприємства, які виконували замовлення Головного комітету Всеросійських земського та міського союзів і ВПК. Снарядна сталь вироблялася на заводах Російсько-Бельгійського товариства, Донецького товариства в Дружківці, Новоросійського товариства в Юзівці, Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, Донецько-Юрїївського металургійного товариства та ін. Листова і штабова сталь, яка йшла на потреби оборони, виготовлялася на Брянському заводі, у Катеринославі та на заводах Шодуар у Нижнє-Дніпровську [71, с. 84].

Через воєнно-промислові комітети пройшли замовлення на великі грошові суми. До 1 грудня 1917 р. ВПК виконали замовлень з артилерійського постачання на 118,9 млн руб., з технічного – на 22,9 млн руб. і з інтендантського – на 55,5 млн руб. Загалом ВПК здобули замовлень на 349,5 млн руб., а виконали – на 197,3 млн руб., або 56,5%, у тому числі з артилерійського постачання на 70% [71, с. 84-85].

Значний внесок в оборонні заходи, виготовлення різноманітного спорядження для армії здійснено зусиллями Київського ВПК. Його військово-технічний відділ виконував замовлення на 600 тис. земляних мішків, 2,6 млн підків, 50 млн підковних шипів для кавалерійських частин, 2 тис. похідних кухонь, 19,5 тис. возів різних конструкцій, 20 тис. сідел, 10 тис. самоварів, 40 тис. саней, а також на багнети, ножі, гранати, бомбомети тощо. Загальна сума замовлень становила 10 млн руб. Мостовий відділ одержав замовлення на проектування різних моделей мостів, під пор тощо. Широку організаційну роботу проводили й інші ВПК України. Однак нестача промислового устаткування деколи зводила нанівець усі зусилля з виробництва військового спорядження. Переважно з цієї причини понад 40% замовлень у системі ВПК залишилися нереалізованими. Негативну роль відіграла тут політика царизму, який не хотів допускати подальшого посилення впливу буржуазної громадськості в царині економічного життя [107, с. 94].

Встановити остаточну цифру, яка відображала б обсяги постачань для армії підприємствами дрібної промисловості, на наш погляд, практично неможливо. На 1 лютого 1916 р. поміж земськими комітетами Земгору всієї Російської імперії розподілено замовлень на суму 70 673 тис. руб., у тому числі з артилерійського постачання на 13 776 тис. руб., військово-технічного – 19 031 тис. руб., інтендантського – 37 865 тис. руб. Сума замовлень земським і міським комітетом України становила, за нашими підрахунками, на 1 лютого 1916 р. близько 27 364 тис. руб., або 38,7%. Місяць потому сума замовлень Головного комітету Земгору зросла до 80 млн руб., однак відсоток їхнього виконання був замалим – близько 20%. Головні причини цього полягали і в розпорошеності дрібної промисловості, і в гострому дефіциті необхідного промислового устаткування, і в недостатньому фінансуванні [103, с. 258].

Проте найбільший внесок у забезпечення армії боєприпасами зробили підприємства, які перебували під егідою уповноваженого Головного

артилерійського управління генерала С.М.Ванкова – так званої воєнно-промислової групи Ванкова. До неї увійшли підприємства з різнопрофільним потужним виробництвом, що дає підстави віднести її до організації концернівського типу. В Україні до цієї групи увійшли підприємства Київського, Одеського і Південного районів. Завдяки наявності верстатів і металу, Південний район довго посідав перше місце у воєнно-промисловій групі Ванкова за виробництвом артилерійських снарядів, і тільки в травні 1916 р. Московський район, краще забезпечений механічним устаткуванням, дещо перевищив його за обсягами цієї продукції. До кінця 1917 р. підприємства Південного району виготовили понад 4,7 млн корпусів тридюймових снарядів французького зразка, або 34% від усього замовлення, враховуючи всі регіони Російської імперії. За вказаний період у районі виготовлено близько 940 тис. готових комплектів запальних стаканів з бойовими головками, 6230 тис. штампувальних тіл до них та інших снарядних компонентів. Питома вага української сталі у виробництві корпусів тридюймових снарядів становила 90%, а запальних стаканів – 91% [71, с. 89].

1 серпня 1915 р. була оформлена група підприємств Київського регіону, де були розміщені великі замовлення на виробництво артилерійських боєприпасів [26, с. 48]. Певні успіхи у виготовленні боєприпасів мала й організація Одеського району. Тут налічувалося близько 70 підприємств, переважно майстерень з недосконалим промисловим устаткуванням. Як правило, вони працювали у тісному контакті з Одеським ВПК. Одним з найпотужніших підприємств в Україні з виробництва боєприпасів став завод сільськогосподарських машин Ельворті. На ньому було вироблено понад 4 млн комплектів тридюймових запальних стаканів з боеголовками, або третину від усього виробництва воєнно-промислової групи Ванкова.

Цікаво, що все проектування і практичне впровадження технології виробництва боєприпасів на підприємстві повністю реалізував інженерно-технічний персонал, який раніше проектував сільськогосподарські машини.

Отже, результати мобілізації промисловості для потреб фронту за участі громадських організацій виявилися доволі переконливими. З кінця 1915 р. війська забезпечувалися зброєю й боєприпасами у зростаючих обсягах. Внесок України у цей процес був масштабним і різнобічним. На підприємствах України виготовлялася солідна частка боєприпасів, а її металургійна промисловість стала фундаментом усієї системи озброєнь. Вугільна промисловість Донецького басейну забезпечила господарський комплекс паливом. Однак за вражаючими цифрами нарощення мілітаристського потенціалу досі перебувала економіка з нерозвиненою промисловою інфраструктурою і зникаючими можливостями у справі забезпечення населення мінімальними потребами.

Правлячий режим Російської імперії надавав важливого значення забезпеченню військ продовольством. Було вжито заходів з мобілізації продовольчих ресурсів у першу чергу для прогодування військ, ігноруючи навіть потреби тилового населення в містах і промислових регіонах.

Після оголошення мобілізації запасних воїнів підрозділи Головного інтендантського управління відразу ж приступили до заготівлі продовольства за рахунок створеного військового фонду. Водночас уряд взявся за створення нової продовольчої організації. 30 липня 1914 р. Рада міністрів доручила Головному управлінню землеустрою й землеробства (ГУЗіЗ) розпочати широку закупівлю продуктів сільського господарства для забезпечення потреб армії. ГУЗіЗ призначив для загального керівництва справою окружних інспекторів, а саме виконання поставок для армії поклав на губернських уповноважених із місцевих громадських діячів або посадових осіб [37].

Війна круто змінила становище на продовольчому ринку України. Припинився експорт продуктів сільського господарства. Найбільшим

споживачем хліба, м'яса та інших продовольчих товарів стала армія. Тим часом колосальна за своїми масштабами мобілізація запасних воїнів виявила неможливість забезпечення військ традиційними методами, які практикували раніше інтендантські служби. Правлячі кола змушені були залучати до мобілізації продовольчих ресурсів і земства, і біржові комітети, і кооперативи та інші громадські організації. Хліб закуповувався згідно з нарядами ГУЗіЗ в обсягах, узгоджених з Головним інтендантським управлінням [37].

Участь у цьому процесі громадських організацій і установ сприяла постачанню армії продуктів високої якості безпосередньо від виробників. Так, у збуті хліба для армії на Полтавщині брали участь 137 кредитних кооперативів із загальної кількості в губернії (193). До 1 січня 1915 р. в губернії було заготовлено більше 3171 тис. пудів житнього борошна, з них 1194 тис. пудів відправлено в інтендантські склади Південно-Західного фронту. 300 тис. пудів борошна було перевезено для зберігання в Брянськ, а 1677 тис. пудів – розміщено в пакгаузах залізниць в очікуванні нарядів. Крім того, за чотири місяці заготівельної кампанії в Полтавській губернії було заготовлено близько 1795 тис. пудів вівса, 427 тис. пудів гречки і 10 тис. пудів макаронів. Загальні обсяги заготівлі хлібів у губернії до 1 січня 1915 р. перевищили 5393 тис. пудів [36, с. 10].

Кредитні спілки Київської губернії окрім значних поставок хлібних продуктів відправили у військові частини 24 500 пудів сала на суму 245 тис. руб., вершкове масло і 900 голів великої рогатої худоби⁷³. Участь кооперативів у заготівлі продовольства дозволила втягнути в цей процес дрібних сільських господарів, стримати деякою мірою селян від намагання скупити хліб за безцінь [41, с. 13].

Із самого початку війни кредитні кооперативи і сільськогосподарські товариства в губерніях Правобережної України поставляли інтендантству партії великої рогатої худоби і свиней, а також овочі й фрукти, але відомості про них найчастіше не подавалися. У прифронтових же Подільській і

Волинській губерніях інтендантські підрозділи закупували хліб і фураж «майже винятково в приватновласницьких господарствах». Внаслідок цього селяни були вимушені збувати продукти сільського господарства дрібним спекулянтам-посередникам, «втрачаючи половину своїх звичайних прибутків» [50].

З Чернігівщини у роки війни поставлялося до армії м'ясо, сало, риба, рослинне масло й курячі яйця. Загалом у хлібозаготівельну кампанію 1915 р. кооперативи губернії поставили для армії 35% продуктів, заготовлених організацією ГУЗіЗ [115, с. 219]. Позитивна роль кооперативів у справі реалізації врожаю проявилася й у Харківській губернії.

Вагомим виявився внесок у заготівлю хліба для армії з урожаю 1914 р. степових районів України. У Катеринославській губернії було 11 742 тис. пудів хлібних продуктів, у тому числі 1516 тис. пудів жита і житнього борошна, 3600 тис. пудів пшениці й пшеничного борошна, 6100 тис. пудів ячменю, 452 тис. пудів вівса, 22 тис. пудів пшона, 45 тис. пудів перлової крупи, 7 тис. пудів макаронів. Кооператорами й приватними власниками губернії було заготовлено 785 тис. пудів сіна для кінського поголів'я кавалерійських частин. Деякими особливостями відзначалася закупівля хліба в Херсонській губернії. Частка хліба, заготовленого для армії безпосередньо селянством, була на Херсонщині більшою порівняно з іншими губерніями України. За рахунок цього скоротилася до 36,5% питома вага хліба, який надійшов від посередників [27].

Встановити обсяги заготовленого в Україні хліба з урожаю 1914 р. неможливо через відсутність повних статистичних даних. Продовольчі й фуражні культури закуплялися не тільки через уповноважених ГУЗіЗ, а й заготівельниками Головного інтендантського управління та окремих військових частин, особливо в губерніях Правобережної України.

У сільськогосподарському сезоні 1915 р. на продовольчому ринку відбулися серйозні зміни. Зросли масштаби закупівельних операцій для армії, а разом з ними попит на зернові культури з боку борошномелів та інших

споживачів. За півтора роки війни тільки уповноваженими ГУЗіЗ було заготовлено 276 млн пудів хліба, у тому числі кооперативні хлібні поставки з 28 губерній Російської імперії становили 40,5 млн пудів, або 14%. Частка українських кооперативів становила близько 10 млн пудів, але кооперативні поставки прифронтової Подільської губернії не увійшли до цієї цифри, а з Чернігівської губернії були враховані тільки на 9%. Зросли обсяги кооперативної заготівлі й інших продуктів. Від 9 січня до 20 лютого 1916 р. сільськогосподарські товариства і кредитні кооперативи губернії заготовили для армії 257 свиней і 1710 пудів сала. Значно масштабніші поставки м'ясних та інших продуктів здійснювали земства [32, с. 18].

Поставки продовольства для армії зростали в усіх губерніях України. Восени 1915 р. полтавські кооператори заготовили близько 2 млн пудів хліба⁸¹. Реалізація хліба на внутрішньому ринку супроводжувалася з боку хліботорговельного капіталу грою на підвищення цін. За таких обставин кооперативи намагалися загальмувати ці та інші несприятливі для споживачів тенденції. Інколи це вдавалося, особливо там, де їм надавалася підтримка з боку земств.

Паралельно з уповноваженими ГУЗіЗ заготівлю продовольства вело Головне інтендантське управління. До 1 січня 1916 р. його підрозділами було заготовлено велику кількість продовольства й фуражу: борошна – 80,9 млн пудів, вівса – 120,7 млн пудів, крупи і рису – 14,4 млн пудів, сухарів і галет – 6,2 млн пудів, цукру – 2,7 млн пудів, чаю – 434 тис. пудів, сіна – 58,3 млн пудів. Але потреби військ перевищували обсяги заготовленого й відправленого продовольства і фуражу. З того часу продовольча криза безупинно посилювалася, набравши загрозливих форм у другій половині 1916 – на початку 1917 рр. Перебороти цю вкрай небезпечну тенденцію вже не могли ні земства, ні кооперативи [115, с. 220].

Запізнілою виявилася реакція на загострення продовольчої кризи хліботоргового капіталу. Купецтво тільки наприкінці другого року війни

поставило питання про «мобілізацію торгівлі для обслуговування потреб воєнного часу» [110, с. 154].

Отже, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб фронту розпочалася в Україні з перших днів війни. Психологічним підґрунтям активізації цього процесу стало те, що у військах перебувала величезна кількість українців, мобілізованих до царської армії. Війна кардинально змінила продовольче становище в Україні.

Роль міжнародного ринку зійшла нанівець. Ціни на хліб та деякі інші продукти встановлювалася урядом. За поставки хліба до армії йшла гостра боротьба між приватними власниками, хліботорговельним капіталом і трудовим селянством. Основна маса хліба була закуплена у селян і приватних власників агентами великих фірм і банків, так званими посередниками. Важливу роль у поставках для армії хліба, м'яса, сала, овочів, фруктів та інших продуктів стало відігравати селянство, організоване в кооперативи [78, с. 211].

Правлячі ж кола Російської імперії протягом усієї війни зверталися до переважно адміністративних методів регулювання продовольчого ринку для забезпечення армії та населення харчовими продуктами. Найбільшого поширення набули заборони вивозу продовольства з місць його виробництва, що практикувалося органами військової й цивільної влади. Потреби населення міст і промислових регіонів забезпечувалися, як і до війни, за законом вільної конкуренції. За поставки для армії продовольчих продуктів йшла гостра боротьба між виразниками інтересів землевласників, хліботоргового капіталу й селянства. Зростаючі потреби армії змусили царизм реформувати певною мірою продовольчу організацію, що знайшло втілення у створеній 17 серпня 1915 р. Особливій нараді з продовольства. Важливим інструментом регулювання продовольчого ринку стали тверді ціни на основні продукти – хліб, цукор, м'ясо тощо. Проте ринок промислових товарів залишився поза рамками урядового регулювання, що призвело до різкого згортання товарообігу між містом і селом. Відсутність

ефективної системи ціноутворення й перебої у роботі залізничного транспорту позбавили уряд можливості маневру на продовольчому ринку. Не дало бажаних результатів і введення у 1916 р. нового способу заготівлі хліба для армії і населення – продрозкладки, – реалізація якої пов'язується з іменем управляючого міністерством землеробства О.О.Ріттіхом. Основний її тягар було покладено на українські губернії, особливо Таврійську, Київську, Подільську, Полтавську та Харківську. Загалом обсяги ріттіховської розкладки в Україні перевищували 309 млн пудів, що становило 40% від загальноімперського наряду [16, с. 204-205].

Проте практичні результати виконання розверстки були значно нижчими від призначених показників. Українські земства не сприйняли цю хлібну повинність з її адміністративними методами регулювання продовольчого ринку. Остання лише посилила недовіру громадськості та всього селянства до імперської влади.

Загострення продовольчої кризи в роки війни стало наслідком загального занепаду економіки й особливо сільськогосподарського виробництва. Друкований орган Особливої наради з продовольства не від гарного життя населення тилу змушений був визнати та третьому році війни, що недостатньо розвинута промисловість Російської імперії «неспроможна задовольнити одночасно і величезні потреби армії, і населення» [22].

Продовольча криза загострювалася, зокрема, внаслідок зростаючих потреб армії, недостатньої пропускної й провізної спроможності залізниць. До війни хліб експортувався у величезних обсягах з України, Північного Кавказу й Області Війська Донського. У відповідності до хлібних потоків у портах Чорного й Азовського морів задовго до війни були споруджені для зберігання хлібних продуктів елеватори і зерносховища, а Петроградський і Московський промислові райони забезпечувалися хлібом Поволжя, Тамбовської, Воронежської та інших губерній Чорноземного центру Великоросії. На імперському продовольчому ринку загострювалася конкуренція, й урядові кола стримували надходження українського хліба до

промислових районів внутрішніх губерній за допомогою високих тарифних ставок на залізницях [25, с. 17-18].

Хлібозаготівельна кампанія першого року війни видалася вдалою. Селянство охоче реалізовувало хліб державі за умов припинення експорту. Закупівля хліба для армії трохи перевищила 300 млн пудів. На другому році війни потреби армії у продовольстві зросли колосально. В абсолютних цифрах вони досягли у хлібозаготівельній кампанії сільськогосподарського сезону 1915 р. 502 млн пудів. Зусиллями лише міністерства землеробства та його уповноважених на місцях держава придбала 407,6 млн пудів. Витрати з державної скарбниці на заготівлю хліба наблизилися до 1 млрд руб. [106, с. 58-59].

Протягом перших двох років війни за сприятливих природно-кліматичних умов і певного запасу міцності селянських і приватновласницьких господарств статистичні обчислення сприяли поширенню ілюзій щодо «невичерпності можливостей російського сільського господарства». Поклавши надмірні сподівання на результативність політики твердих цін і щедрий урожай 1915 р., уряд не здійснив жодних заходів для врегулювання цін на промислові товари. Різниця у цінах на продукцію сільського господарства і промислові вироби зростала на користь останніх. Тим часом ситуація на хлібному ринку неухильно погіршувалась. Через негаразди на транспорті роль Сибірського й Приуральського регіонів була зведена нанівець.

У сільськогосподарському сезоні 1916 р. деякі хліборобських районів, особливо Поволжя, Південного Уралу, а також українського Причорномор'я й Приазов'я постраждали, хоча й різною мірою, від недороду, що став наслідком несприятливих кліматичних умов і таких породжених війною явищ, як зменшення посівних площ, брак робочих рук, тяглової худоби, сільськогосподарської техніки тощо. Середній збір ярової пшениці в Російській імперії знизився до 29 пудів з десятини. Щедрим урожаєм відзначилися переважно традиційні хліборобські регіони Право- і

Лівобережної України. Внаслідок цих та деяких інших причин виробники виявляли стриманість на хлібному ринку. Виробникам муки не вистачало зерна, що стало гальмувати надходження хліба військам і промисловим регіонам. Коли ж влітку 1916 р. стало відомо про перегляд твердих цін на зерно нового врожаю, надходження хліба на ринок різко скоротилося, а ціни на нього знову поповзли вгору. Восени 1916 р. хлібний ринок перебував у хаотичному стані. Розверстка хліба впроваджувалася в атмосфері загального незадоволення громадськості, що призводило до нових ускладнень [115, с. 148-149].

Тим часом чисельність військ зростала з кожною черговою мобілізацією. У 1916 р. у діючій армії перебувало 45% від загальної кількості мобілізованих запасних. Кількість солдатів і офіцерів у частинах Південно-Західного і Румунського фронтів, що проходили по території України, досягла на початку 1917 р. 4390 тис. осіб, а Північного і Західного – на території Білорусії і Прибалтики – становила близько 2676 тис. Отже, кількість військ в Україні на передових лініях вогню перевищила 62% від загальної чисельності царської армії, що протистояла збройним силам Німеччини і Австро-Угорщини. Крім того, продовольством забезпечувалися військові кораблі Чорноморського флоту – близько 62 тис. осіб, вільнонаймані й різні організації, що обслуговували війська, – 72 875 осіб, біженці – майже 336 тис. осіб і численні тилові гарнізони на території Київського й Одеського військових округів [121, с. 24].

Вразливою ланкою продовольчого потенціалу стала замала кількість елеваторів, зерносховищ і складських приміщень для зберігання зернових культур і борошна, а більшість тих, що були в наявності, розташовувалася на великих відстанях від діючої армії. Найбільшою мірою дефіцит зерносховищ виявився в західних регіонах імперії, де розташувалися величезні військові угруповання. У 1912 р. два невеличких зерносховища місткістю 27 тис. пудів знаходилися на станціях Луцьк і Печанівка Волинської губернії. На Південно-Західній залізниці, в межах Київської губернії, було облаштовано

21 зерносховище місткістю 983 тис. пудів: зокрема, у Шполі – на 111,5 тис., Білій Церкві – на 84 тис., Фундукліївці – на 94 тис., Черкасах – на 71 тис. пудів [98, с. 253]. За таких несприятливих обставин кооперативні селянські товариства змушені були в роки війни зсипати зерно в непридатні для зберігання приміщення або орендувати зерносховища в містах за надмірними цінами.

Щоправда, напередодні війни розпочалося будівництво мережі дрібних кооперативних зерносховищ. На їх спорудження Державним банком було виділено на 1 січня 1913 р. позики 112-ти кредитним і 11-ти позичково-ощадним товариствам на загальну суму лише 441,2 тис. руб. З цієї суми кооперативні товариства південного регіону європейської частини імперії, до якого відносилася й Україна, одержали кредит у розмірі 222,7 тис. руб. На початку 1913 р. тут знаходилося 121 зерносховище місткістю 3355,6 тис. пудів, що було менше 1% збору хлібів, а загальна вартість становила близько 400 тис. руб. З цього видно, що в переважній більшості випадків це були звичайні комори [36, с. 10].

Отже, питання щодо концентрації й оптимального розміщення хлібних ресурсів на випадок масштабного воєнного конфлікту залишилося поза увагою імперського уряду.

Ще однією причиною загострення продовольчої кризи стала неспроможність Поволжя та інших губерній Чорноземного центру Великоросії забезпечити хлібом населення Північного, Центрального й Прибалтійського промислових районів. Уже на другому році війни товарні млини Єлисаветградського повіту Херсонської губернії й інших районів України не тільки забезпечували хлібом зростаючі потреби армії, а й відправляли великі партії пшеничного борошна до Москви й Петрограда.

У подальшому хлібні потоки у північному напрямку зростали з кожним місяцем, що не могло не загострювати продовольче становище в самій Україні, особливо в гірничозаводських регіонах Донбасу й Придніпров'я. Доволі різке падіння збору зернових культур у 1916 р. й особливо пшениці,

переміщення хлібних потоків до північних регіонів і слабка промислова інфраструктура продовольчих ресурсів – усе це надмірно ускладнило забезпечення продовольством діючої армії. Тим більше, що розмір заготівлі хлібів для військ і промислових підприємств, що працювали на оборону, зріс з урожаю 1916 р. до 900 млн пудів [47, с. 16].

На загострення продовольчої кризи надто вплинули негаразди у млинарстві. Через нестачу зерна, палива й робочих рук у жовтні 1916 р. призупиняли роботу товарні млини в Юзівському, Кременчуцькому, Роменському, Катеринославському та інших районах України [16, с. 468].

Ще гострішим було становище на м'ясному ринку. Причин цього явища було багато: величезні втрати у тваринництві під час війни, зростаючі потреби армії, ускладнення з перевезенням м'ясних продуктів на залізницях, майже повна відсутність досконалих холодильних систем. Щоденна потреба армії у м'ясі навіть після зменшення норм споживання становила 146 тис. пудів, а населення міст і промислових регіонів – близько 130 тис. пудів, у тому числі лівова частина призначалася Москві й Петрограду. Наведені цифри означають, що для задоволення потреб армії пішло на початку 1916 р. близько 53% спожитого м'яса [126, с. 106].

У передвоєнні роки будівництво залізничних вагонів, оснащених холодильниками, ледве розпочалося, що стримувало доставку військам і промисловим центрам м'яса, сала, жирів, вершкового масла, риби, овочів та фруктів. З урахуванням імпорту на всіх залізницях імперії було у 1907 р. 1292 вагони-холодильники. За відсутності холодильників худобу та птицю перевозили живими або переганяли для забою в місця споживання. Такий спосіб забезпечення споживачів через транспорт ні витрати і зменшення ваги тварин призводив до подвійного зростання вартості м'яса в роки війни [124, с. 43].

Українські несприятливі обставини змусили правлячі кола вдатися до всілякого маневрування з метою послаблення продовольчої кризи. З призначенням головою уряду Б.В.Штюрмера розпочалася довготривала

метушня навколо створення Ради п'яти міністрів, до якої мали ввійти керівники провідних міністерств на чолі з міністром шляхів сполучення О.Ф.Треповим. Необхідність створення в системі органів влади ще однієї структури з ледве не диктаторськими повноваженнями мотивувалася потребами оперативного вирішення гострих проблем, які постали перед країною в роки війни, а особливо продовольчої і транспортної. Проте для створення проектованої владної структури не було жодних правових основ, що ж до Державної Думи, то більшість її членів не мала наміру йти назустріч уряду у вирішенні цього питання. Ще один план виник у міністерстві внутрішніх справ. Пропонувалося передати продовольче питання в руки особи, призначеної царем, яка діяла б під загальним керівництвом Ради міністрів. Припускалося навіть виокремити на території Російської імперії шість величезних регіонів на чолі з особливоуповноваженими, підпорядкованими призначеній особі. Вище військове командування, у свою чергу, вимагало призначення в тилу диктатора [35, с. 214].

Не залишилися осторонь продовольчої справи й буржуазні кола. Петроградські банки опрацювали проект, згідно з яким провідна роль у вирішенні продовольчого питання відводилася фінансовим і торговим структурам, що мали створюватись у столиці імперії і на місцях. Але проект викликав заперечення демократичної громадськості, оскільки торговці надто скомпрометували себе в роки війни спекуляцією та іншими сумнівними операціями у сфері обміну. Зрештою, діячі Земського й Міського союзів відпрацювали план створення центральної продовольчої установи під управлінням особи, яка мала б авторитет серед широких верств населення і була б підзвітною Державній Думі та Державній раді. На місцях мала створюватися мережа організацій за участі відомих представників громадськості. Внаслідок протистояння бюрократії і неможливості впровадження цього плану в життя Земський і Міський союзи схвалили проект всеросійського продовольчого органу за широкою участю громадських установ.

Однак, незважаючи на всі зусилля правлячих кіл і громадськості, продовольча криза продовжувала загострюватися. 6 січня 1917 р. цар Микола II видав рескрипт, за яким черговим главою уряду став М.Д.Голіцин, коло обов'язків якого обмежувалося впорядкуванням продовольчої справи і покращенням становища на транспорті.

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортувалися на світовий ринок, різко знизилися. Київський хлібний ринок опинився у стані розгубленості. У серпні 1914 р. на хлібній біржі не було укладено жодної угоди, торговці й покупці очікували «прояснення економічного горизонту». Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які принесла з собою війна. Уже у вересні ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися, досягли наприкінці 1914 р. попереднього рівня і продовжували зростати. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці піднялася до 1,48 руб., на овес – до 1,30 руб. [23, с. 46].

Загалом ціни в Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40%⁹⁸. До січня 1916 р., за підрахунками статистиків Особливої наради з продовольства, біржові ціни в європейській частині Російської імперії значно перевищили середню ціну 1913 р.: на пшеницю – на 57,3%, пшеничне борошно – на 58%, жито – на 72,8%, житнє борошно – на 86,6%, ячмінь – на 35,4%, овес – на 104,7%, гречану крупу – на 130,3%, пшоно – на 101,9%, м'ясо – на 33,5%, цукор-пісок – на 47%, вершкове масло – на 96,4%, курячі яйця – на 22,6%, сіль – на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли у середньому на 75,7% [52].

Міністр фінансів П.Л.Барк у своїй промові, виголошеній у Державній Думі 19 липня 1915 р., пояснював зростання цін винятково причинами, викликаними війною: порушенням світового торгового обороту й тими «надзвичайними заходами, до яких доводиться вдатися воюючим державам для безупинного постачання армій». Барк всіляко акцентував увагу думців на тому, що ціни різко зростають у всіх воюючих країнах, навіть у Сполучених Штатах Америки. Аргументація міністра фінансів була правильна, але

існували й інші причини, що призводили до здороження продуктів. І до війни у царській Росії не було авторитетних оптових фірм для закупівлі так званих колоніальних товарів з перших рук – чаю, кави, какао, цитрусових культур тощо. Торгові агенти отримували їх переважно від посередників з Німеччини, Голландії й Англії. Різке зменшення світового торгового обороту після оголошення війни ще більше ускладнило доставку цих товарів, призвело до зростання фрахту на судах під іноземним прапором і страхових премій в іноземній валюті, а отже, до відповідного підняття оптових і роздрібних цін [86, с. 40].

З усією силою виявилася колосальна роль транспортного чинника і заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва. У грудні 1914 р. ціна коров'ячого масла на ринках Західного Сибіру різко знизалися й була близькою до 7,50 руб. за пуд, тоді як у Ризі – 20,60 руб., а в Києві – 32 руб. за пуд. Транспортна проблема продовжувала загострюватися із затягуванням війни. Міський голова Сімферополя інформував представників міст Таврії 16 травня 1915 р., що Харківський порайонний комітет залізничних перевезень зможе надати тільки половину вагонів, необхідних для забезпечення губернії продовольчими товарами і паливом [124, с. 48].

Отже, внаслідок цілого комплексу причин закон попиту і пропозиції спрацьовував повною силою, але не на користь споживачів. Ціни завжди були найчутливішим барометром економічної кон'юнктури. Вони зростали, як правило, під час промислового піднесення і падали в роки економічної депресії. Однак у роки війни все перемилося, і карколомне подорожчання продуктів сигналізувало насамперед про виснаження всього господарства, гострий дефіцит товарів. У квітні 1916 р. за один пуд сала платили на ринках Харківщини щонайменше вдвічі більше, ніж до війни, а в травні – втричі (близько 15 руб. за пуд). Скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витратити зайвого часу. На початку 1917 р. структури губернських уповноважених закуповували сало для армії за ціною 16 руб. за пуд, проте на ринках Правобережної України вартість пуда цього продукту досягла 25–35

руб., а в Києві – 50 руб. Нарада представників земств Подільської губернії, враховуючи безперервне зростання цін і нестачу продуктів у прифронтових районах, висловила протидію встановлення твердих цін на велику рогату худобу. Учасники наради були готові у разі незгоди влади наполягати на необхідності встановлення ціни 13,50 руб. за один пуд великої рогатої худоби у живій вазі [16, с. 171].

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більше на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень міського населення. У гірничозаводському регіоні адміністрації багатьох підприємств встановлювали тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни були меншими від ринкових, зокрема, на хлібні та м'ясні продукти на 16–33%. З продовженням війни різниця між твердими і ринковими цінами неухильно зростала. На підприємствах Новоросійського металургійного товариства, фінансові можливості якого були колосальними, фіксовані ціни на хліб до лютого 1917 р. зросли порівняно з довоєнним періодом на житній хліб тільки на 16%, на пшеничний – на 28%, на м'ясо – на 47%, на цукор – на 57%. Для порівняння зазначимо, що середні ціни на продовольство у Донецькому басейні зросли до того часу надзвичайно круто: на пшеничне борошно – на 139,6%, житнє борошно – на 157%, олію – на 178,6%, цукор – на 94%, сало – на 227%, білий хліб – на 143%, житній хліб – на 141%, м'ясо – на 212,5%. Приблизно третину продовольства робітники і службовці цього регіону за купували за значно вищими цінами вільного ринку, а вартість таких промислових товарів, як мануфактура, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, зростала ще більшими темпами [16, с. 174-175].

Серед причин, які призвели до стрімкого підвищення цін на продовольство і промислові товари, слід назвати й спекуляцію, яку розкручували промислові фірми і банки. Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства і промислових товарів з метою спекулятивних афер. Нестача на ринку цукру наприкінці 1915 – на

початку 1916 рр. була створена значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупити його можна було тільки за цінами у півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України. Масштабним розмахом товаропозикових хлібних операцій з метою приховування зерна й борошна для подальшого розкручування цін відзначалися на території України ще в 1915 р. Одеське – 363 тис. руб. і Харківське – 79 тис. руб. відділення Російсько-Азіатського банку [16, с. 101-105]. Від банків не відставали різномасті промислові й торгові фірми, що з'явилися під час війни на ринку й розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5–6% на валовий оборот, а на початку 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть занепалі торгові фірми стали отримувати 25% чистого прибутку.

Отже, у роки війни ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту значно перевищували купівельну спроможність населення, що призводило до зниження його життєвого рівня. В умовах зростаючого дефіциту державні органи та місцева влада запроваджували різноманітні заходи для його пом'якшення: таксування цін, закупівля та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу тощо.

Одним з найпоширеніших заходів боротьби з дорожнечею, які практикували міські управи, земства та створені при них спеціальні структури, стала такса на продовольчі товари. Проте її вплив на продовольчий ринок був суперечливим, а інколи навіть шкідливим. Аналіз праць відомого економіста М.І.Туган-Барановського, надрукованих в різних часописах, засвідчує песимізм вченого щодо таксування продуктів. У нормальних умовах товарообміну ціни справді визначалися співвідношенням пропозиції й попиту, але небувалий розлад на залізницях у роки війни сприяв посиленню хаосу на продовольчому ринку.

На переконання частини вищих урядовців і законодавців Російської імперії такса мала зацікавити торговців. Тільки тоді, коли такса відповідає

«нормальній ціні» або навіть трохи перевищує її, вона «сприятиме надходженню продуктів і ціни самі по собі падатимуть». Проте навіть за дотримання цих умов негаразди на транспортних магістралях зводили часто нанівець результати «найоптимальнішого таксування продуктів».

У березні 1915 р. Всеросійський союз міст провів анкетування для з'ясування причин зростання цін і відпрацювання заходів боротьби з цим загрозливим явищем. По-перше, загальною причиною дорожнечі було визнано розлад залізничного транспорту, про що засвідчили відповіді 65 із 74 міст. По-друге, зверталася увага на негаразди організаційного характеру. По-третє, вказувалося на різке зростання попиту на продовольство для армії, біженців і вигнанців. Майже в четвертій частині відповідей причиною дорожнечі було визначено заборону владою вивозити продовольство з районів його виробництва. Зрештою, в переліку чинників, що впливали на зростання цін, були названі реквізиції, підвищення податків, дезорганізація кредиту та «черепашове» затвердження такс губернаторами. Деякі міста визнавали такси шкідливими заходом, що призводить до «втечі» товарів в інші міста, де такси не було. Саме з цієї причини 13% міст, що відповіли на запитання анкети, не впроваджували такс або відмовилися від них. Четверта частина всіх відповідей причину зростання цін вбачала в спекуляції. В останньому звинувачували банки, торговців, землевласників, зрештою, і промисловців – борошномелів, цукро заводчиків та ін. Попри всі суперечності, такса визнавалася найпоширенішим заходом боротьби з дорожнечею [6].

Хоч би як там було, зниження рівня продовольчого постачання в містах України прискорило заходи з регулювання цін. У Києві харчові продукти були піддані таксуванню з 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%. У Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса за цукор: за один пуд першого сорту – 6,05 руб., 2-го сорту – 5,85 руб., цукрового піску – 4,50 руб. за пуд. У 1916 р. в Харкові та інших містах України постало питання узгодження такс з твердими цінами і

встановлення загальноімперської системи таксування на продукти першої необхідності. На наше переконання, його вирішення було неможливим і через величезні простори Російської імперії, і через занепад транспорту, і через надто велику різницю в заробітній платі в різних регіонах.

Впровадження такс на рудниках Бахмутського й Слов'яносербського повітів викликало негативну реакцію з боку підприємств і навіть споживчих товариств через різке скорочення надходження продуктів. Ціни на таксовані товари не узгоджувалися з оптовими цінами і таксами в інших районах. За умов, коли таксаційні ціни на продовольство значно поступалися закупівельним, не могло бути й мови про стабілізацію продовольчого ринку. Товари зникали, ціни на них зростали, посилюючи спекуляцію та інші негативні явища.

Отже, таксування продовольчих товарів у містах України набуло в роки війни значного поширення і мало як помітні здобутки, так і серйозні недоліки. Найдієвішим засобом організації розподілу продуктів споживання в усіх країнах, що втягнулися в війну, стала карткова система. Німеччина впровадила її першою – через півроку від початку війни. Першим з'явилися картки на борошно, потім на м'ясо, масло, сало, гас тощо. Попри скептичне ставлення до карткової системи з боку урядових кіл, окремі її елементи поширювалися в Україні. За даними градоначальника м. Миколаїв Херсонської губернії, цукор розподілявся між дрібними торговцями з обов'язковим продажем в одні руки не більше 2 фунтів за ціною 0,16 руб. за фунт.

Карткова система в тих чи інших містах України впроваджувалася залежно від становища на продовольчому ринку. На хлібному ринку Києва ситуація загострилася ще в серпні 1915 р. і міська управа ухвалила постанову щодо введення карткової системи на випечений хліб і борошно.

Найчастіше карткова система розглядалася як засіб рівномірного розподілу серед населення продуктів першої необхідності й попередження спекуляції. Майже в усіх містах Київської губернії картки були впроваджені

влітку і восени 1916 р. на цукор, сіль, гас та інші товари першої необхідності, а в Полтавській губернії – навіть на сало в жири [71, с. 92]. У Чернігові картки на цукор були запроваджені постановою міської думи з 22 червня 1916 р.¹¹⁹ Нестача борошна прискорила введення карткової системи на хліб у Харкові на початку 1917 р. Ще раніше в цьому місті з'явилися картки на цукор і гас. На засіданні міської думи 12 січня 1917 р. продовольча комісія запропонувала навіть усунути з ринку всіх скупників хліба. З 1 вересня 1919 р. карткова система на продукти першої необхідності була впроваджена в ряді міст Таврійської губернії. Отже, карткова система в містах і промислових районах України впроваджувалася в міру загострення становища на продовольчому ринку.

Гірничозаводське населення Донбасу і Придніпров'я приблизно на дві третини своїх потреб забезпечувалося під час війни за рахунок централізованого постачання продовольства. З 5 жовтня 1916 р. для гірників, металургів і членів їхніх родин було встановлено місячну і добову норму споживання найважливіших харчових продуктів.

Отже, громадськість України доклала певних зусиль до стримування спричиненого війною розладу господарського життя. Важливе значення в цьому напрямі мали протидія зростанню цін і спекуляції, заходи з регламентації товарного ринку шляхом заготівлі продовольства, таксування продуктів масового попиту тощо.

Війна засвідчила техніко-економічну і фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього господарства країни від зарубіжних поставок різних машин і устаткування. Її затяжний характер поволі спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посилюючи втручання держави у цю сферу. Проте правлячі кола імперії виявилися нездатними підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, а тил був кинутий напризволяще. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилили спекуляцію й

дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста із селом, промисловості з сільським господарством.

Попри наявність значних хлібних ресурсів, війна засвідчила примітивізм і короткозорість політики імперського уряду щодо сільського господарства і продовольчої сфери. У ті роки Україна стала годувальницею найчисленнішої в світі армії, промислових і безхлібних регіонів європейської частини Російської імперії, але її сільське господарство залишилося без підтримки держави. За слабкого техніко-економічного потенціалу й відсутності впорядкованої системи управління економічна криза загострювалася з кожним днем. Виснажлива війна дедалі більше посилювала занепад імперії.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану вивчення історії економічного становища України в роки Першої світової війни дає підстави стверджувати, що, попри здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії у розробці даної проблеми залишаються нез'ясовані питання. Водночас джерельна база дослідження є достатньо широкою та репрезентативною. Комплексне використання наявних джерел дозволяє виконати окреслені нами дослідницькі завдання.

В умовах війни відбувалося становлення та зміцнення етатистської системи господарських відносин, пов'язаної із поширенням повноважень і функцій держави на всі сфери суспільства. Поряд з цим прискореними темпами здійснювався процес концентрації виробництва, що було зумовлено необхідністю виконання досить складних технологічних операцій. Їх часові межі вимагали своєчасного постачання сировини та вивезення готової продукції. Крім того, концентрація виробництва забезпечувала промисловий розвиток в умовах необхідності налагодження замкнених циклів виробництва різноманітної продукції за обмеження або повного припинення постачання імпортової сировини та комплектуючих. Схід і Південь України постав як потужний центр важкої промисловості з конкурентоспроможними підприємствами: миколаївські суднобудівні заводи та частина машинобудівних і металургійних підприємств мали найновіше обладнання і кваліфікований персонал. Залучення іноземного капіталу підвищувало фінансову стійкість промислових підприємств та робило їх менш вразливими від цінової кон'юнктури світового ринку.

Загроза окупації території Правобережної України стали причиною руйнуванням звичного укладу життя населення регіону. На початку війни в губерніях Правобережної України як прифронтових було здійснено повну мобілізацію сил і ресурсів для потреб фронту. Зокрема, Подільська та Волинська губернія стали тилом Південно-Західного і Румунського фронтів,

місцем дислокування великої кількості військ. Територія Східного Поділля була насичена шпиталями та військовими складами. В серпні 1915 р. розпочалась евакуація населення з прифронтових губерній Правобережної України, становище якого, за відсутності реальної матеріальної допомоги було надзвичайно складним. Люди, що залишилися на місцях постійного проживання відчували гостру нестачу предметів першої необхідності. Військовий час і відсутність розвиненої інфраструктури призводили до перебоїв у їх постачанні.

Війна завдала важкого удару всьому спектру суспільного життя, і особливо економіці. Території прифронтової смуги на десятки кілометрів в глибину були зриті окопами, бліндажами, сховищами, обплутані колючим дротом. У ході воєнних дій, безперервних мобілізацій відбувалось руйнування сільського господарства. Під час мобілізацій з господарства України було вилучено приблизно половину працездатного населення. Різко знизилась врожайність, спостерігався спад виробництва у промисловості. Кризові явища також були викликані евакуацією та переорієнтацією підприємств на виробництво військової продукції. З огляду на це деякі підприємства почали закриватись, а частина підприємців пішли на скорочення кількості робітників. Кризові явища у торгівлі, спричинені умовами війни, призвели до виникнення на Правобережжі складнощів з товарами широкого вжитку, значного розмаху набула спекуляція.

Перша світова війна спричинила кардинальні зміни у промисловому розвитку Сходу і Півдня України. Мілітаризація промисловості зумовила порушення пропорцій між різними галузями господарства, економічними підрозділами, а також макроекономічних параметрів та фаз відтворення. Масова переорієнтація промисловості на виробництво військової продукції, з одного боку, забезпечувала на певний час розширення казенних замовлень. Але масштабні витрати на війну все більш негативно почали впливати на стійкість фінансової системи, а, отже, й на оплату замовлень, що видавалися державними органами. Крім того, зростання попиту на продукцію,

призначену для використання в умовах війни, зумовлювало зростання цін на неї. Своєю чергою це ставало причиною не лише перегляду раніше укладених контрактів, а й зміну умов кредитування зі зростанням обсягів початкових виплат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / упоряд. І. Пасюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. 96 с.
2. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914-1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2009. 360 с.
3. Ликвидация имущества волинских немцев в 1915–1916 гг. Именные списки: сборник документов / сост. и авт. вст. ст. М. П. Костюк. Луцк: ПВД «Твердыня», 2014. 632 с.
4. К вопросу об элементах продовольственного плана. Москва: Городская тип., 1916. 17 с.
5. Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза (январь 1916 г.). Киев: Б.в., 1916. 56 с.
6. Краткий очерк деятельности закупочной комиссии комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза с 19 ноября 1915 года по 15 октября 1916 года. Киев: Б.в., 1917. 63 с.
7. Краткий очерк мероприятий Киевского губернского земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1917 г. Киев: Б.в., 1918. 224 с.
8. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 гг.: сборник документов. Москва-Ленинград: Наука, 1965. 605 с.
9. О некоторых мерах к увеличению доходных в казну поступлений, 19 декабря 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. Москва, 2006. С. 614–617.
10. О повышении окладов государственного поземельного налога, а также государственной оброчной и поземельной подати, 5 декабря 1914 года

- // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. Москва, 2006. С. 577–583.
11. О приостановлении размена государственных кредитных билетов на золотую монету, 23 июля 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. Москва, 2006. С. 221.
12. Об установлении военного налога, 13 февраля и 6 и 31 марта 1915 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. Москва, 2008. С. 168–170.
13. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
14. Письмо министра торговли и промышленности В. Н. Шаховского военному министру А. А. Поливанову о затруднениях в снабжении петроградских заводов углем, 7 ноября 1915 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. Москва, 2004. Т. I. С. 532–533.
15. По вопросу о разрешении торговли спиртными напитками (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 9 августа 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. Москва, 2006. С. 271–272.
16. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Док. и мат. Ленинград: Наука, 1967. Ч. III. 540 с.

Мемуари

17. Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва: Воениздат, 1983. 256 с.
18. Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрми народів, а будували свою хату. Львів: Б.в., 1937. 262 с.

- 19.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 543 с.
- 20.Мельник М.І. Життя віддане народу. Спогади старого більшовика. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 288 с.
- 21.Приходько В. Під сонцем Поділля. Львів: Червона калина, 1935. 251 с.

Періодична преса

- 22.Базарные цены на продукты сельского хозяйства в Киевской губернии // Киевская земская газета. 1915. №46. 27 нояб. С. 22.
- 23.Борьба с поднятием цены // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №4. С. 46–47.
- 24.Винокурная промышленность и крестьянское хозяйство // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1914. №47. 11 дек. С. 9–11.
- 25.Влияние войны на успешность операций по уборке полей и севу озимых хлебов в крестьянских хозяйствах Подольской губернии летом и осенью 1914 г. // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №6. С. 16–19.
- 26.Влияние войны на Юго-Западный край // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №3. С. 47–49.
- 27.Война и кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1914. №43. 14 нояб. С. 15–16.
- 28.Война и неотложные нужды нашего мелкого сельского хозяйства // Экономическая жизнь Подолии. 1914. №19. С. 4–6.
- 29.Война и Подольские кооперативы // Экономическая жизнь Подолии. 1914. №17. С. 54–55.
- 30.Война и сбыт продуктов сельского хозяйства // Киевская земская газета. 1914. №31. 15 авг. С. 6–8.
- 31.Война и хозяйственная жизнь // Киевлянин. 1914. №210. 1 авг. С. 1.
- 32.Ворников В. Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских

- обществ и их объединений) // Экономическая жизнь Подолии. 1914. №14. С. 10–24.
33. Временное положение об инженерных строительных дружинах, партиях рабочих при них и комитетах // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №24. 14 авг. С. 9–10.
34. В управлении Юго-Западных железных дорог // Киевлянин. 1914. №197. 19 июля. С. 3.
35. Из сельскохозяйственной печати // Киевская земская газета. 1915. №1 9 янв. С. 21–22.
36. К вопросу о постройке элеваторов // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №40. 22 окт. С. 9–10.
37. Киевское общество сельского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №40. 22 окт. С. 14.
38. К организации «Киевского центрального сельскохозяйственного товарищества» // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №38. 1 окт. С. 13.
39. Кустарная промышленность в Киевской губернии // Киевская земская газета. 1916. №60. 12 авг. С. 20–21.
40. Кустарный труд, как необходимый элемент в деятельности общественной агрономии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №19. 21 мая. С. 9.
41. Мероприятия Киевского губернского земства и улучшение крестьянского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. №13–14. 4 апр. С. 13–14.
42. Меры по снижению цены на продукты первой необходимости // Киевлянин. 1914. №202. 24 июля. С. 3.
43. На очередном собрании уполномоченных Киевского союза учреждений мелкого кредита // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №19. 21 мая. С. 17.

- 44.Нужды Волыни // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. №6. 11 февр. С. 9.
- 45.Обзор хлебных рынков // Киевлянин. 1914. №223. 14 авг. С. 4.
- 46.О дороговизне жизни // Киевская земская газета. 1916. №42. 10 июня. С. 10–12.
- 47.О дороговизне // Киевская земская газета. 1916. №37–38. 27 мая. С. 15–17.
- 48.О порядке введения в кредитных кооперативах хлебозалоговых операций // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №34. 3 сент. С. 11–12.
- 49.О предстоящем недостатке рабочих рук // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №4. С. 3–8.
- 50.Помощь хозяйствам лиц призванных на войну // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №1. С. 76.
- 51.Сельскохозяйственная жизнь деревни во время войны // Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1914. №42. 6 нояб. С. 7–8.
- 52.Совещание о новых налогах // Киевлянин. 1914. №239. 30 авг. С. 1.
- 53.Уборка хлебов в Киевской губернии // Киевская земская газета. 1916. №56. 29 июля. С. 14.
- 54.Уборка урожая и предстоящая хлебная кампания // Киевская земская газета. 1915. №25. 3 июля. С. 2–4.
- 55.Урегулирование предложения труда // Киевлянин. 1914. №215. 6 авг. С. 5.
- 56.Усиление коммерческих перевозок // Киевлянин. 1914. №219. 10 авг. С. 4.
- 57.Финансовая мобилизация России // Киевлянин. 1914. №208. 30 июл. С. 1.

58. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 2 [уклад. О. Реєнт]. Київ : Кліо, 2020. 784 с.
59. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.
60. Вільшанська О.Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 152–162.
61. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / [Репр. відтвор. вид. 1920 р.] Київ: Політвидавництво України, 1990. Ч. 1. 318 с.
62. Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52–69.
63. Годунова Л.В. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 103–113.
64. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ: Вища школа, 1970. 298 с.
65. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII початок XX ст.) : Історико-правове дослідження : монографія / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – 447 с.
66. Григорчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. Київ: Либідь, 1998. С. 67–69.

67. Демидас Ю.І. Споживча кооперація в Подільській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 325–335.
68. Дем'янюк О.Й. Перша світова війна на волинському Поліссі // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук. зб.: Вип. 28: Матер. XXVIII Волинської обл. істор.-краєзн. наук. конф. Луцьк: МП «Пульс», 2008. С. 357–361.
69. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Доба Центральної Ради. 2-е вид. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. 364 с.
70. Єврейська громада в роки Першої світової війни. До 100-річчя початку Першої світової війни (28 липня 1914 – 11 листопада 1918) // Електронний ресурс: <http://nbuv.gov.ua/node/1288>
71. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
72. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.
73. Жилєнкова І. М. Переселенський рух з українських губерній і його причини (кінець XIX – початок XX ст.) // карпатський край. 2018. №1-2. С. 89-98.
74. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки першої світової війни. Луцьк: Надстир'я, 2002. 124 с.
75. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Каменярь, 1966. 166 с.
76. Зеленюк І.С. Поділля напередодні Великої Жовтневої революції // Наукові записки К-ППП. Т.7. 1958. С. 110–127.
77. Зінько Ю.А., Кравчук О.М. Поділля в роки Першої світової війни у спогадах В. Приходька // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.:

- матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р. Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. С. 209–221.
78. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних еконо-мічних відносин : монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін. ; за ред. д.е.н. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2021. 528 с.
79. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [під ред. О.Г. Михайлика, Р.А. Арцишевського, Н.В. Бурчака та ін]. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
80. Історія народного господарства Української РСР. В 3-х т., 4-х кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т.1.: Економіка досоціалістичних формацій / [Т.І. Дерев'янкін, В.О. Голобуцький, М.Д. Горбоватий та ін]. 463 с.
81. Історія селянства Української РСР: В 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1967. Т.1.: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. 552 с.
82. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 4.: Україна в період імперіалізму (1900–1917). 531 с.
83. Каплін Д. С. Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914-1917 рр. // Гілея. 2009. Вип. 22. С. 18-31.
84. Кліщинський П. Поділля в Період Першої світової війни (соціально-економічний аспект) // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський, 2005. Вип. 2. С. 71–80.
85. Кліщинський П. Примусова евакуація населення і майна з прифронтових губерній Правобережної України в червні-жовтні 1915 р. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С. 151–158.

- 86.Ковальова Н.А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914-1917 рр.) // Український селянин. 2017. Вип. 17. С. 36-41.
- 87.Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція в Україні 1902—1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.
- 88.Ковшун Н., Мазур Н., Цецик Я. Особливості соціально-економічного становища Волинської губернії під час Першої світової війни // ЕМІНАК. 2021. №2(34). С. 105-116.
- 89.Когут Л. Україна і московський імперіалізм. [Б. м.] : [Б. в.], 1916. 211 с.
- 90.Костюк М. П. Трагічна сторінка історії волинських німців: депортація 1915–1916 рр. // Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. С. 190–200.
- 91.Кошик О.К. Антивоєнні виступи робітників і селян на початку Першої світової імперіалістичної війни // Укр. істор. журн. 1959. №3. С. 33–45.
- 92.Кривченко Г. О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ: Б.в., 1919. 388 с.
- 93.Круглікова С.С. Вінниччина в роки Великої війни // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р. Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. С. 269–275.
- 94.Кудлай П. Селянський рух на Правобережній Україні між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917) // Архіви України. 1970. №.1. С. 58–68.
- 95.Кудь В.О. Соціально-економічні передумови селянського руху на Волині в 1907-1917 рр. // Укр. істор. журн. 1973. №7. С. 77–84.
- 96.Куканов А. И., Левшин В.Л. Законы 4 октября и 16 декабря 1914 года о повышении окладов гербового сбора. С приложением согласованного с разъяснениями Министерства Финансов и новыми законами перечня

- бумаг, актов и документов, облагаемых актовым гербовым сбором низшего оклада. Москва: Тип. В. И. Воронова, 1915. 32 с.
97. Купченко В.П., Серга Ж.І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. №4-5. С. 24–34.
98. Кушко І.С., Романюк І.М. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки Першої світової війни // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р. Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. С. 252–257.
99. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2009. Вип. 16. С. 196–240.
100. Лисий А.К. Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 рр. // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р. Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. С. 244–252.
101. Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна / відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2014. 452 с.
102. Лобко Н.В. Використання праці військовополонених у Лебединському повіті в період Першої світової війни // Сумська старовина. 2017. №51. С. 16-24.
103. Мау В. А. Реформы и догмы : Государство и экономика в эпоху реформ и революций (1861–1929). Изд. 3-е, перераб. Москва: Изд. дом «Дело», 2013. 511 с.
104. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914-1918 рр. Харків: Держвидав України, 1928. 78 с.
105. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) Київ: Kots Publishing, 1995. 224 с.

106. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.
107. Молчанов В.Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 92–102.
108. Орлик С.В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 114–133.
109. Очеретяний В. Вплив «Великої війни» на українське зерновиробництво // *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe* 2022, nr. 4 (7), ss. 217–226
110. Панченко П.П., Славов В.П., Шрамчк В.А. Аграрна історія України. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1996. 360 с.
111. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.] ; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2019. 532 с.
112. Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии : гончарный промысел. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губерн. правления, 1916. 133 с.
113. Пятницькова І. Кооперативний рух на Півдні України в умовах Першої світової війни // Історичні і політологічні дослідження, 2019, № 2 (65). С. 49-58.
114. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917

- рр.) // Проблеми історії України XIX – XX ст. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5–47.
115. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
116. Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 194-205.
117. Реєнт О. П. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії. Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 473–498.
118. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні засади // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16. С. 88–103.
119. Реєнт О., Янишин Б. Українські землі в роки Першої світової війни у працях українських істориків (до 1991 р.) // Історичний журнал. 2004. №9. С. 52–61.
120. Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. 2005. №1. С. 45–60.
121. Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). Москва: Изд-во ЦСУ, 1925. 103 с.
122. Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.). Київ: Генеза, 1994. 271 с.
123. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Вісник Волинського державного університету. 1997. №2. С. 35–40.
124. Толочкнєв І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914-1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 195 с.

125. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. XVII. С. 54–81.
126. Фареній І.А. До питання про ефективність діяльності споживчої кооперації на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Черкаси, 2002. Випуск 33. Історичні науки. С. 105–108.
127. Федьков О.М. Кооперація на Поділлі в період Першої світової війни // Український селянин. 2008. Вип. 11. С. 267–269.
128. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
129. Шаров П. Влияние экономики на исход мировой войны 1914–1918 / П. Шаров. Москва-Ленинград: Гос. изд-во отдела военной лит., 1928. 174 с.
130. Шляхов О. Б. Особливості розвитку важкої індустрії в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: зворотний бік «великого стрибка» // Гуманітарний журнал. 2012. № 1. С. 94–100.
131. Шляхов О. Б. Судновласники Азово-Чорномоського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 61–72.